
Baltisaksa lastemängudest ja liisulugemissalmidest Alfred Schönfeldti sõnaraamatuarhiivi näitel

Reet Bender

Annotatsioon. Käesolev artikkel heidab pilgu baltisaksa folkloorsele ainesele, lastemängudele. Kasutatud materjal pärineb 1950.–1960. aastatel Lääne-Saksamaal kogutud ja praegu Marburgi Herderi Instituudi arhiivis säilitatavast Alfred Schönfeldti baltisaksa sõnaraamatu (<http://www.eki.ee/dict/bss/>) materjalikogust. Selle autorid on baltisaksa informandid (50 isikut), kes peale küsitluslehte täitmise saatsid sõnaraamatule ka vabas vormis kaastööd. Sissejuhatavalt antakse artiklis ülevaade baltisaksa folkloori kogumisest ja kogude saatuses 20. sajandil ning baltisaksa sõnaraamatu kolmekordsest koostamisloost. Artiklis tutvustatakse lastemängude kogu, vaadeldakse lähemalt mõningaid informante ja nende saadetud materjale ning vaadeldakse mainimist leidnud mängude laiemat konteksti baltisaksa memuaristika taustal. Nimetatud kogu annab tunnistust eesti *resp.* läti ja baltisaksa argikultuuri läbipõimitusest ja vastastikustest kultuurilaenudest: eesti lastemängude allikate abil õnnestus enamikule Baltisaksa sõnaraamatu mängukogus lahti seletatud mängudele leida ka kas otsesed või ligikaudsed ekvivalendid eesti traditsioonis.

Võtmesõnad: argikultuur, baltisaksa keel, baltisaksa sõnaraamat, laste mängud, memuaarid

Sissejuhatus

Käesoleva artikli keskmes on 1950–1960ndatel Lääne-Saksamaal kogutud baltisaksa lastemängude ja liisulugemiste materjal. Nimeetatud materjalikogu moodustab osa Marburgi Herderi Instituudi arhiivis säilitatavast Alfred Schönfeldti koostatud baltisaksa sõnaraamatu arhiivist ja selle autorid on baltisaksa informandid, kes täitsid sõnaraamatu küsitluslehti ning saatsid ka vabas vormis kaastööd, sh lastemängude kohta. Sissejuhatavalt antakse artiklis ülevaade baltisaksa folkloori kogumisest ning kogude saatuses 20. sajandil ja baltisaksa sõnaraamatu kolmekordsest koostamisloost. Artiklis tutvustatakse lastemängude kogu, vaadeldakse lähemalt mõningaid informante ja nende saadetud materjale ning vaadeldakse mainimist leidnud mängude laiemat konteksti baltisaksa memuaristika taustal. Nimetatud kogu annab tunnistust eesti *resp.* läti ja baltisaksa argikultuuri läbipõimitusest ja vastastikustest kultuurilaenudest: enamikule baltisaksa sõnaraamatu mängukogus lahti seletatud mängudele õnnestus eesti lastemängude allikate abil leida kas otsesed või ligikaudsed ekvivalendid eesti traditsioonis.

Baltisaksa folkloori kogumisest ja kogudest 20. sajandil

Ilmselt suurem osa enne nutipõlvkonda sündinud eesti lastest on mänginud „Trihvaad“, mis on tuntud ka nimega „Uka-uka“. Eesti traditsiooni jõudis see mäng ilmselt baltisakslaste kaudu, kandes algselt nime „Trivater“. Selle etümoloogia pole päris selge, viidatud on võimalikule alamsaksa päritolule (Baltisaksa sõnaraamat: <http://www.eki.ee/dict/bss/index.cgi?Q=Trifater>). Baltisaksa juristi ja omavalitsustegelase Oswald Hartge (1895–1973) mälestustest võib lugeda emotsioonidest, mis selle mänguga enam kui 100 aastat tagasi esile kerkisid, kui ta mängis seda koos sugulaste lastega Vastseliina mõisa pargis: „[...] ja trihvaamänguks oli võtta kuus õdede-vendade last, kellele lisandusime veel meie kahekesi. Mina olin kõige pisem ja seepärast tuli mul kanda kogu oma ebapiisava vanuse koormat. Kui mina oli kinnilööjaks ning kõik teised olid end ära peitnud ning

neid tuli otsima hakata, tabas mind alati ebaõnn. Näiteks kui ma märkasin põõsa taga suurt nõbu Fritzu ja kisasin, nagu reeglid ette nägid: „Fritz-trihva-kinni!“, siis karjus tema põõsast: „See ei loe – sa pead veenduma!“ Kui ma siis sinna jooksin, et veenduda, silkas tema oma pikemate ja kiiremate koibadega enne mind trihvapuu juurde ja lõi end kolme plaksuga vabaks. Ja mina pidin jälle otsast pihta hakkama. See oli lootusetu – olles kord kinnilööjaks sattunud, jäin ma selle ametiposti otsa niikauaks istuma, kuni meid sööma kutsuti.“ (Hartge 1968: 57).

Analoogilisi, õnneks veidi röömsatoonilisemaid mängukirjeldusi võib baltisaksa memuaristikast leida kaunis palju. Nii meenutab Ingeborg von Buxhoeveden (1920–1991) mängu Eestimaa Aiandusseltsi aias¹ Tallinnas: „Matschi [lapsehoidja] käe kõrval tatsasime me röömsalt lühikest teed, mööda Kaarli kirikust, mäest üles Toompea poole kuni Wismari tänavani. Kohe tänava alguses viis paljude astmetega trepp seltsi aia parki. Sealt pärinesid meie esimesed lapsepõlvetuhtvused ja sõbrused. Kõige pisemad kaevasid liivakastis, suuremad mängisid jooksu- ja pallimänge, peitust, ass-ass tagumist paari, trihvaad, mooramaa mehi – ja mis nimesid kõik need suurepärased mängud kandsidki ...“ (Buxhoeveden 1990: 32).

Mainitud mängud on olnud ja on praegugi paljuski samad ka eesti kultuuriruumis, kinnitades ammutuntud tõde baltisaksa-eesti *resp.* läti kultuurilaenudest ja vastastikustest mõjutustest ühises balti kultuuriruumis.

Järgnevalt on lähemalt vaadeldud, kuid võrd on kogutud ja uuritud baltisakslaste hulgas levinud (ja paljuski ka laiema saksa kultuuriruumist pärit) mängu ja liisusalme. Loomulikult pole tegu üheski mõttes ammendava käsitlusega ning Saksamaal, Lätis ja Eestis leiduv ja alles viimasel ajal digiteerituna laiemas kasutusse jõudnud mahukas baltisaksa materjal pakub ainekultuurilist suuremateks uurimusteks, kui käesolev väike ülevaade seda pakkuda suudab.

Baltisaksa folkloori süstemaatilise ja institutsionaliseeritud kogumise ja uurimisega tegeleti enne Teist maailmasõda Riias ja Tartus. Tartus kogus seda – koos eesti ainesega – prof Walter Anderson

---

¹ Estländischer Gartenbauverein zu Reval, praegu on see ala tuntud Hirvepargina.

(1885–1962), kes avaldas saksa keeles kolme ja eesti keeles viide ülevaatesse mahutatud kokkuvõtted baltisaksa lastelaulude ja -salmide kogumise kohta ning ühe pisiuurimuse (Anderson 1922a, 1922b, 1923a, 1923b, 1923c, 1923d, 1924, 1925, 1927, 1928). Kaastöö tegemist Andersoni kogumistööle meenutab Riias pärit Herta Burmeister (1890–1980) oma 1955. aastal Lääne-Saksamaal välja antud kogumikus baltisaksa lastemängudest ja -salmidest: „Kui me olime juba ammu täiskasvanud – see võis olla pärast Esimest maailmasõda – lugesime me ühe Tartu õppejõu artiklit meie Riia lehes. Ta palus abi kogumistöö – et kirjutataks üles liisusalme ja muid rahvapäraseid värse ning saadetaks talle. Istusime õdede-vendadega maha, kirjutasime kõik salmid, mida veel mäletasime, pisikesse vihku ja saatsime Tartusse. Siis ilmus raamatuke, mille eessõnas autor ka meid, „õdesid-vendi von Klot-Heydenfeldte Riias“ tänas. Aastad möödusid – raamatuke mulle enam kätte ei juhtunud.“ (Burmeister 1955: 15). Oma kogumikku võttis Burmeister sisse ka Andersoni materjali: „Enne baltisakslaste ümberasumist 1939. aastal oli mul suurem hulk oma kogust juba olemas. Otsisin Warthelandis siiski veel üles hulga kaasmaalasi [...]. Siis sorteerisin salmid ja mängud, kirjutasin ümber ja viisin oma käsikirja prof dr Lutz Mackensenile [...] Ta jutustas mulle, et professor Walter Anderson Tartust oli oma folkloorialase liisusalvide ja muu Baltikumis kasutusel olnud rahvaluule kogu andnud Poseni ülikooli saksa keele osakonnale hindamiseks. Dr Mackensen palus, et ma ka sellest kogust salme oma käsikirja lülitaksin. [...] Kakskümmend kolm salmi, mis on võetud prof dr Andersoni ülestähendustest, olen ma tähistanud tärniga.“ (Burmeister 1955: 16).

Peale Andersoni kogus 1930ndatel Tartus baltisaksa materjali E. Pihlemann, kelle kogu (lastemängud ja liisusalvid, muinasjutud ja muistendid, rahva- ja lastelaulud, uskumused ja ebausukombed) näitlikuma osa vormistas Piret Paal paarkümmend aastat tagasi e-publikatsiooniks².

Riias kogus 1930ndatel baltisaksa folkloori juba sealse Baltisaksa eraülikooli, Herderi Instituudi riigisakslasest professor, juba eelpool

---

² Vt <http://www.folklore.ee/rls/erasaksa/>.

mainitud Lutz Mackensen (1901–1992), kes oli Riiga asunud 1932³. Traditsioon oli küll juba varasem ja algust oli sellega tehtud seoses Baltisaksa sõnaraamatule materjali kogumisega (vt allpool). Riia Ajaloo ja Muinasteaduste Seltsi (toonase nimega Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, asutatud 1834, kandes pärast 1919. aastat nime Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga) initsiatiivil alustati folkloori kogumisega küll juba 1910. aastal, kuid tagasiside välja saadetud küsitluslehtedele oli kesine ning kuna veidi pärast esimesi katseid algas sõda, siis pöördeliselt muutunud olude tõttu kaugemale ei jõutudki.⁴ Nimetatud kogumisaktsioon oli olnud ka teatud reageeringuks 1905. aasta revolutsioonile järgnenud katsetele konsolideerida baltisaksa rahvusgruppide ja ühendada neid seisusteülevalt, püüdes rahvusliku kasvatustöö ja tegevusega hõlmata ka seni tähelepanuta jäänud nn väikesakslasi ehk baltisaksa lihtrahvast. Kolmes provintsis oli rajatud hulk kooli- ja abiandmise seltsi, mis koondusid üleprovintsi- listesse saksa seltsidesse (Deutsche Vereine), 1908. aastal oli seltsides kokku 35 000 liiget, mis moodustas kaunis muljetavaldava protsendi saksa kogurahvastikust Balti provintsidest ja oli Eestis hiljem aluseks kultuuriautonomia rajamisel (vrld Hackmann 2009: 207–231).

Baltisakslaste huvi omakeelse argikultuuri vastu langes kokku juba 19. sajandil kõikjal Euroopas tärganud folkloorihuvi arenguga, kus rahvalaulude, muistendite, muinasjuttude ja talupojakultuuri ilmingute kõrval hakati nüüd tähelepanu pöörama ka linlikule ning argikultuurile. Riia Ajaloo ja Muinasteaduste Seltsi juurde asutati 1910. aastal folkloorikomisjon⁵, mis otsustas koostada ja saata välja folkloorialase küsitluslehe.⁶ Küsitluse tulemused olid siiski enam kui napid – välja saadetud 570 küsitluslehest saabus täidetuna tagasi kaks

---

³ Lutz Mackensen (1901–1992), saksa keeleteadlane, folklorist ja leksikograaf.

⁴ Seltsi finantseeris põhiosas Liivimaa rüütelkond, 1914. aastal oli seltsil 500 liiget ja aastaelarve oli 89 000 kuldrubla (Vt Feurereisen, Arnold 1923: 1).

⁵ Koosseisus Eduard Fehre, Arnold Feurereisen, Leonid Arbusow jun, Ernst Seraphim ja Georg Worms.

⁶ Gesamt-Fragebogen für deutschbaltische Volkskunde. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahr 1910, III. Beilage. Riga 1911, lk 306–312.

(!) (Diewerge 1934: 333j). Vähesse huvi üheks võimalikuks põhjuseks võis olla ka küsitluslehe äärmine üksikasjalikkus.⁷

Nähtavasti on vaimutoit ligitõmbavam viletsusaastatel, sest pärast sõdu ja revolutsioone kulgesid sarnased kogumisaktsioonid juba palju edukamalt. Eluõiguse teadusliku uurimisobjektina omandasid mh nähtused, mida seni pigem tauniti või siis vaadeldi humoristliku kõrvalpilguga, nende hulgas näiteks ka pool- ehk kadakasaksa keel, mis seni oli küll salongikõlbulik olnud literaatide harrastatavas poolsaksakeelses kunstluules⁸. Kui Liivimaa valgustaja August

⁷ Küsitluslehe esimene, 24 punktist koosnev osa oli pühendatud keelele ehk erinevate valdkondade ja objektide tähistamisele (nt perekond ja eluetapid, söögid-joogid, riietus, kehaosad, mitmesugused eluavaldused ja liigutused, raha ja vara, klerikaalne sfäär, talupojad ja käsitöölised, üliõpilasväljendid, majatarbed ja tööriistad, naljad töö juures, kaardimängud, muusika ja tants, haigused ja surm, iseloomomadused, emotsioonid, vägisõnad, ristinimed, aja- ja ruumimääratlused, grammatika eripärad jne). Ülejäänud seitse osa käsitlesid rahvalaule, lastesalme, muinasjutte ja muistendeid, loomi ja loodust, ebausku, kombeid ja traditsioone, toitu ja riideid. Nagu näha, oli folkloori küsitlus avar ning käsitlemist leidis lai ühis- ja elukondlik spekter.

⁸ Tuntuimaks poolsaksa luule näiteks on kahtlemata Tallinna tolliametnikust hobiluuletaja Jacob Johann Malmi (1796–1862) humoristlik lugulaul „Die Oberpahlsche Freundschaft“ (1818/1857), mis levis esialgu käsikirjaliste versioonidena ja avaldati esmaskordselt trükkis anonüümsena, Georg Kohli reisiraamatu „Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland“ II osas. Malm avaldas oma loo autoriseerituna kahes osas kalendris „Illustrierter Revalscher Almanach“ (1855/1858) pealkirja all „Hoberpalse Wreindsaft“ ning eraldi raamatuna 1861. Läti kadaka võrdkujuks tõusis 19. sajandi lõpul–20. sajandi algul kolme Riia kirjamehe, Rudolf Seuberlichi (1841–1913), Nikolai Seemann von Jesersky (1852–1921) ja Bernhard Semenowi (1880–1924) poolsaksakeelsete tekstide sümboolsises sündinud läti kraadekadakas Schanno von Düna-kant (Dinakant). Semenovi tekstid olid määratletud kui „originaalkupleed“ ning neid kanti enne Esimest maailmasõda viisistanuna ette Riia suveteatris. Schanno tegelaskuju osutus väga elujõuliseks ning sobis edaspidigi – siin võiks tõmmata paralleeli Mari Möldre Joosep Tootsi sketšide juurde – kommenteerima ja üldistama erinevaid elunähtuseid ja ajaloosündmusi. Ilmselt üks viimaseid Schanno lugusid – „Schanno fährt nach USA. (Frei von der Leber nach Kurischer Art)“ – lugu sellest, kuidas ümberasumise ning sõja järel Saksamaal vett ja vilet näinud Schanno otsustab USAsse emigreeruda, pärineb 1940ndate aastate lõpust, ühe variandi sellest n-ö rahvaluulelisest värssloost on Schönfeldti sõnaraamatule saatnud Riias pärit Ortrud Uksche (DSHI DBWB FBII–04 Uksche). N-ö nostalgialuuleks klassifitseerub kirjanik Theophile von Bodisco venna, teatrikritiku ja hobinäitleja Walter von Wistinghauseni (1879–1956) raamatuke „Verwalter Pirk sein

Wilhelm Hupel klassifitseeris oma Liivimaa saksa keelt käsitlevas „Idioticonis“ teatud väljendeid „pööbellikeks“ (Hupel 1795: 119; 181) ja Tallinna kooliõpetaja Carl Hoheisel 19. sajandi teisel poolel keskmise baltisaksa koolipoisi keeles toimuvat „Paabeli segaduseks“, milles „koolis suurima vaevaga mõningat korda suudetakse luua, kuid mida on harva võimalik täiesti kõrvaldada“ ja arvas, et siinsed sakslased „ei oska ühtegi keelt korralikult“ (Hoheisel 1860: 4j), pidas Wolfgang Stammler 1922. aastal poolsaksa keelt oluliseks selles esineva alam-saksa substraadi poolest (Stammler 1922: 111). Riia Ajaloo ja Muinas-teaduste Seltsi president ja Riia baltisaksa sõnaraamatu töörühma esimene juht Hermann von Bruiningk nimetas aga 1921. aastal avaldatud baltisaksa sõnaraamatu üleskutses kõiki keele esinemisvorme ühtmoodi relevantseteks ja alalhoidmist väärivateks: „Meie Düünakandi puhul avaneb uus, kuid paljude meie jaoks siiski vana tuttav maailm. Nii peab ka „Schanno von Dinakant“ sõna saama, võima sõimata ja kiruda, nagu ta harjunud on. Pirts-peenutsev ei tohi keeleuurija olla, jämedusi ei tohi ta tähelepanuta jätta. Ka pakub meie baltisaksa keel nii palju õrna ja kaunist, et meil ei tarvitse sääraseid metsikuid võsusid sugugi peita“ (Bruiningk 1921: 5).

Neid plaane kutsuti ellu viima 1921 Riias ja 1922 Tartus (ÕESi juures) baltisaksa sõnaraamatu töörühmad (vt Bender 2009a). Riia töörühma eesotsas oli Bruiningk, Tartus aga siin lühidalt tegutsenud slavist Max Vasmer, tema lahkumise järel aga germanistikaprofessor Wilhelm Wiget.

Riias asuti baltisaksa folkloorset materjali koguma süsteemselt, paralleelselt sõnaraamatu töörühmaga asutati ka lastelaulude ja -mängude „kogumispunkt“ – Sammelstelle für deutsche Kinderlieder und Kinderspiele (Feuereisen 1923: 3) – ning anti Herderi Instituudi juures 1935–1939 välja ka folkloristikasarja⁹. Paljuski oli folkloristika ja leksikograafia puhul tegu kattuva ainesega ja baltisaksa sõnaraamatu töörühma hilisem juht Oskar Masing avaldas kogutud

---

Hausboesie“ (Hannover-Döhren, 1965), mille tegevus toimub tsaariajal ja mille keskmes on eesti soost mõisavalitseja.

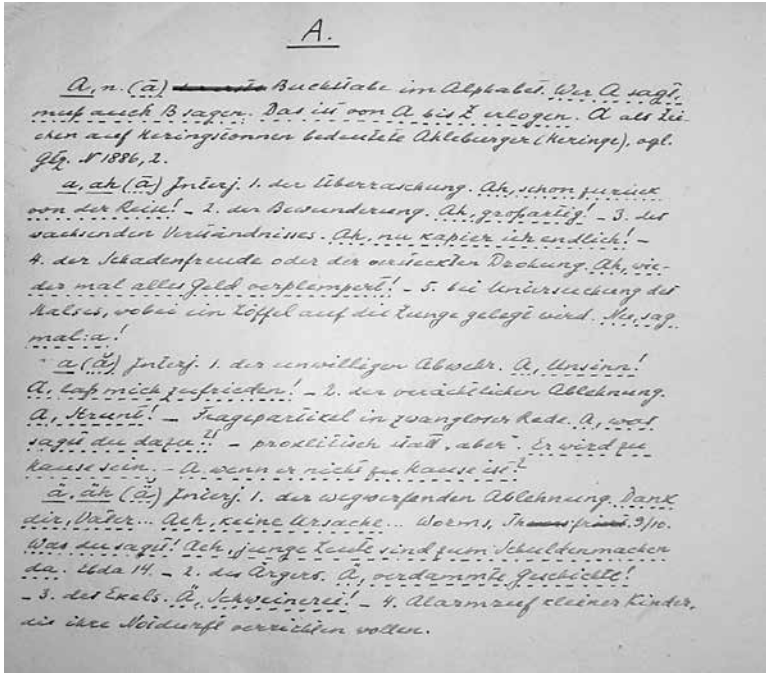
⁹ Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herder-Institut zu Riga. Riga: Plates 1935–1939. Eripealkiri: Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle (1937, 1938).

materjali põhjal kirjutati nii baltisaksa rahvalaulude ja rahvameditsiini kui ka küpsetiste, aianduse ning ühis- ja kogukondlike gruppide pejoratiivsete nimetuste kohta (Masing 1923; 1924–1926; 1931; 1934, 1937; 1938).

1920ndate aastate keskel puhkes Tartu ja Riia tööruhmade vahel „titaanide heitlus“, mis väljendus sulesõjas ja tipnes ägemeelse Bruiningki äkksurmaga, mistõttu jäi soiku sõnaraamatu tegevus Tartus, kus ÕES oli kujunemas ainult eesti haritlasi koondavaks seltsiks. Paar aastat pärast Wigeti Tartust lahkumist anti vähesed kogutud materjalid üle Riia tööruhmale, mida juhtis nüüd kooliõpetaja ja Herderi instituudi professor Oskar Masing (1874–1947). Keerulistes rahastusoludes sai sõnaraamatu tegemisest aja jooksul ühemeheprojekt. Kui 1930ndate keskpaigas suurenes teadagi Saksamaa huvi ka saksa diasporaa vastu, õnnestus selle mõjutusel forsseerida ka baltisaksa sõnaraamatu tegemist. Masing sai loobuda kooliõpetaja ametist ja ta jätkas sõnaraamatu tegemist vaid professuuri kõrvalt. Sõnaraamat kaasati ka 1934 asutatud Saksa nn sõnaraamatukartelli, mis kujutas endast juba varasemalt Marburgis Saksa keeleteadlase (*Deutscher Sprachatlas*) juures tegutsenud Saksa dialektisõnaraamatute koostöövõrgustikku, mille eesotsas oli Saksa keeleteadlase juhtfiguur, omaaegne „keeleteaduslik suurfunktsionäär“ Walther Mitzka (Ehlers 2007: 111). Tema huvi baltisaksa keele vastu pärines juba esimese Saksa okupatsiooni ajast, mil ta 1918 külastas Balti provintse ja avaldas mõni aasta hiljem ka siinset saksa keelt käsitleva uurimuse (Mitzka 1923). Sõnaraamatut toetati Saksa riikliku, 1920 asutatud ja praegugi tegutseva teadusrahastusorganisatsiooni Deutsche Forschungsgemeinschaft kaudu, kus juhtivatel kohtadel olid nii Mitzka kui ka Vasmer ja lingvistika alal said 1921–1945 ligi poole toetusrahadest just leksikograafilised projektid (Ehlers 2007: 111). Lingvistikas oli toona jätkuvalt moes n-ö dialektoloogia, mille tõus oli alguse saanud juba 19. sajandi teisel poolel (Georg Wenker ja Ferdinand Wrede), vaatlusalusel perioodil võimaldas see aga anda väljundi ka poliitilistele ambitsioonidele, mille hulka kuulus ka saksluse toetamine väljaspool parasjagu kehtivaid riigipiire.

1939. aastal, mil Masingud baltisakslaste ümberasumise käigus Riist lahkusid, pakiti lahkudes enesestmõistetavalt kaasa ka

Ill 1. Oskar Masingu baltisaksa sõnaraamatu käsikirja esilehekülg (DSHI 180 DBW 100 Masing 1).

Fig. 1. Front page of the manuscript of Oskar Masing's Baltic German dictionary (DSHI 180 DBW 100 Masing 1).

sõnaraamatuarhiiv – kastid 100 000 sedeli ja trükivalmis saanud käsikirjaga, mis jõudsid nende uude asupaika Posenis (mis jääb praeguse Poola aladele). Selle materjali saatus oli kurb – 1945. aasta jaanuaris baltisakslaste „suure põgenemise“ ajal polnud suuremal osal põgenejatest, kes transpordi puudumise tõttu asusid teele jalgsi, võimalik suurt midagi kaasa võtta. Masing lahkus koos perekonnaga Posenist samuti jalgsi, seljakotis kaks mappi sõnaraamatu käsikirja, umbes 1/5-ga a-tähest. 1947 suri Masing Tüüringis Tannrodas, 1950. aastatel andis ta abikaasa Isa (Elisabeth) Masing, kel oli õnnestunud läände pääseda, need üle Marburgi Herderi Instituudile (ill 1). Ülejäänud sõnaraamatuarhiiv ja käsikiri hävisid Posenis „baltisaksa kultuurivara

massihauas“ (Bong 1970: 124), kus need olid deponeeritud loodavasse baltisaksa arhiivi (vt Lenz 2005). Hävis ka Walter Andersoni Tartus kogutud ja baltisakslasi puudutav folkloorne materjal, mille ta oli ümberasujana 1939. aastal Eestist lahkudes kaasa võtnud (Ariste 1991: 70), samuti Lutz Mackenseni Riia Herderi Instituudi baltisaksa folkloori kogud (vrld Bong 1970: 124). Õnneks olid neist 1939. aastal ümberasumise eel valmistatud koopiad, mis on Läti folkloori digiarhiivi (vt www.garamantas.lv) vahendusel äsja ka laiemasse kasutusse jõudnud.¹⁰ Lutz Mackenseni kogutud materjal Riia Herderi Instituudi kogusse¹¹ kuuluvad lastelaulud ja salmid, muinasjutud, muistendid, rahvalikud laulud, noodid, mängude ja tantsude kirjeldused, vana-sõnad, naljad, mõistatused, kombes jne. See koosneb 3370 ühikust 1088 leheküljel ja informante (kelle nimed on esitatud läti ortograafiast lähtudes) on kokku 164. Veel pole digiteeritud Masingu samaaegset folkloorikogu.

Alfred Schönfeldti baltisaksa sõnaraamat

TÜ germanistika osakonnas valmimisjärgus olev „Baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamat“ (vt <http://www.eki.ee/dict/bss/>) põhineb Marburgi Herderi Instituudi arhiivis säilitataval Alfred Schönfeldti baltisaksa sõnaraamatu arhiivil (vt Bender 2009a; Bender 2009b ja Arold 2019), mis omakorda kujutab endast Masingu sõnaraamatu asendust. Pärast sõjajärgseid asjatuid katseid Masingu käsikirja leida (vrld Bender 2009b: 212–226) alustati Lääne-Saksamaal 1958. aastal tööga otsast peale. N-ö tellimuse sõnaraamatu kokkupanekuks oli esitanud 1951. aastal Göttingenis asutatud baltisaksa ajaloolaste ühendus Baltische Historische Kommission (BHK). Kõrvaline polnud sealjuures ka BHK esimese esimehe Reinhard Wittrami roll, kes oli Masingu abikaasa sugulane ning kes hoidis silma peal Masingu perekonna ja sõnaraamatu saatusel, otsides koos Mitzkaga baltisaksa sõnaraamatule

¹⁰ Vt <http://www.garamantas.lv/lv/collection/887619/Oskara-Masinga-folkloras-vakums> (18.08.2019).

¹¹ Mackensen, L. Die Sammlung der Folklore des Herder-Instituts, ALF 1825, <http://garamantas.lv/de/collection/885763/Die-Sammlung-der-Folklore-des-Herder-Instituts-in-Riga>.

Ill 2. Alfred Schönfeldti baltisaksa sõnaraamatu arhiivi sedelkataloogi osa Marburgi Herderi Instituudi arhiivi hoidlas (Dokumentesammlung Herder-Institut Marburg – DSHI). Foto: R. Bender, 2010.

Fig. 2. The card catalogue portion of Alfred Schönfeldt's Baltic German dictionary archive in the depository of Marburg's Herder Institute (Dokumentesammlung Herder-Institut Marburg – DSHI). Photo: R. Bender, 2010.

koostajat ja vahendades sõnaraamatu käsikirja säilinud osa üleandmist Marburgi Herderi Instituudile. Ettevõtmisega liitus Mitzka ja alustamiseks saadi raha sellesama Saksa riikliku teadusrahastusorganisatsiooni Deutsche Forschungsgemeinschafti (DFG) käest, kes oli enne sõda Mitzka vahendusel toetanud Masingutki.

Sõnaraamatu koostajate kandidaate vaagides jõuti lõpuks noore Marburgi germanisti Alfred Schönfeldt juniorini (*1935 Riias) ja sõnaraamatu koduks sai esialgu Deutscher Sprachatlas – saksa dialektoloogia uurimiskeskus Marburgis. Peale varasemate sõnaraamatute-sõnastike, uurimuste, ilu- ja aimekirjanduse ja vähesel määral ka ajakirjanduse läbitöötamise panustati tugevalt ka Lääne-Saksamaal elavatele baltisaksa informantidele. Informantidele koostati ja saadeti laiali 12 erinevat küsitluslehte. Saadud materjal sedeldati ja paigutati nii alfabeetiliselt kui ka temaatiliselt 40 kartoteegikasti. Esimesele küsitluslehele vastas 1500 baltisaksa informanti. Kahjuks lõppes DFG rahastus kolme aasta järel ja aktiivne tegevus sõnaraamatu kallal katkes. Schönfeldt jätkas kõrvalhobina siiski tegevust, seda ka hiljem professori kõrvalt Kielis. 2006. aastal andis ta kogu sõnaraamatuarhiivi, mis sisaldas 40 kastis umbes 300 allikast ja enam kui 780 informandilt pärit umbes 65 000 sõnasedelit (ehk umbes 43 000 erinevat märksõna) üle Herderi Instituudile (ill 2) (vrdl Bender 2009b:

234–240). Andmed informantide kohta kuuluvad samuti sõnaraamatuvarhiivi. Kaastöölise nimede ja aadresside kõrval leidub seal tihti ka täiendavaid kommentaare. Näiteks Masingu abikaasat Isa Masingut on tema kartoteegikaardil iseloomustatud kui „väga avatud ja abivalmit“ isikut¹². Kaastööliste ring oli peale geograafilise ulatuse ka muidu esinduslik ning Peter Wörster on sõnaraamatu kaastööliste ringi nimetanud 1950ndate ja 1960ndate aastate baltisaksa Who is Whoks (Wörster 2005: 553). Informandid saatsid lisaks küsitluslehtede täitmisele tihti ka vabas vormis kaastööd ja täiendavat materjali.

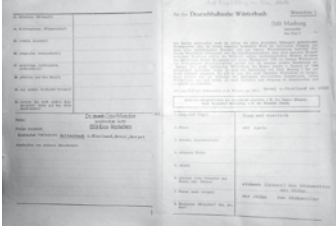
Lastemängud A. Schönfeldti baltisaksa sõnaraamatu kogus ja nende laiem kontekst

Küsimus lastemängude kohta esitati juba sõnaraamatu esimesel küsitluslehel 1958 ja selle teema kohta oodati ka vabas vormis kaastööd. Laste mängu käsitlesid eelviimane ja viimane küsimus: „49. Kuidas mängivad lapsed trihvaad?; 50. Kas Te teate veel lastemänge (palun lisada vastused eraldi lehel)“ (vrld ill 3). Vabas vormis vastused nimetatud küsimusele sisaldavad lastemängude nimesid, nende kirjeldusi, mängus kasutatavaid laulu- ja liisusalme ja on leitavad sõnaraamatuvarhiivis säilikus DSHI 180 DBW FBII-01 Kinderspiele. Tegu on sedeldamata materjaliga, st see pole leitav Schönfeldti sõnaraamatu sedelkataloogist. Nimetatud materjal pole ka pagineeritud ja alljärgnevalt on erinevate informantide kaastöödele artikli tekstis vaikimisi viidatud informandi perekonnanimega. Täiemahuline viide DSHI 180 DBW FBII-01 Kinderspiele esineb illustratsioonide pildiallkirjades (ühes autori nimega) ja kirjanduse nimekirjas.

Alljärgnevalt on kasutatud 50 isiku¹³ saadetud materjale, mis ühtlasi hõlmavad suuremat ja informatiivsemat osa lastemängude teemalisest

¹² Isa Masing, DSHI 180 DBW-KK 41.

¹³ Järjestus vastavalt kaastööde järjekorrale säilikus: Nellie von Baranow, Vera Fehre, Andreas von Weiss, Lilli Wachnitz, Irmtraut Schubert, E. Faure, Ilse von Voss, Alfred von Schönfeldt sen, Hertha von Dehn-Grubbe, Else Masing, Marianne Grohs, Ellen Thiel, Gertrud Kapp, Ella Mathiesen, A. Koch, Karl-Heinz Borck, Paul Meyer, Hans von Karnovsky, Käthe Eberhard, Arved von Taube, Gertrud Rößner, Johannes Kirschfeldt, Anna von Glasenapp, Isa Masing, Hedwig Schuh,

Ill 3. Näide baltisaksa sõnaraamatu küsitluslehest nr 1, täitjaks Virumaalt Aaspere mõisast pärit dr. med. Otto Wender (DSHI 180 DBW–FBI-01, Wortliste 1. Wender).

Fig. 3. Example of the Baltic German dictionary questionnaire no. 1 as filled out by dr. med. Otto Wender from Aaspere Manor in Viru County (DSHI 180 DBW–FBI-01, Wortliste 1. Wender).

vabas vormis kaastööst. Kõiki kaastööd saatnud polnud vähemalt esialgu võimalik täisnime ja eludaatumitega kindlaks teha, sest ka kartoteegis on paljudel juhtudel andmed napid. Siiski võib öelda, et kaastööde saatjaskond on mitmekesine, seda nii geograafilise kui ka ühiskondliku läbilõike mõttes, aadli ja literaatkonna kõrval on kaasatud ka n-ö väikesaksa kihid. Kaastööd on laekunud paari aasta jooksul alates küsitluslehe koostamisest ja väljasaatmisest, vastustele lisatud kuupäevad paigutuvad ajavahemikku 1958–1960.

Selles materjalikogus esindatud mängu saab süstematiseerida mitmeti ja erinevad alaliigid on omavahel mõistagi osaliselt kattuvad. Seetõttu on põhjalikumast tüpologiseerimisest ka loobutud. Informandid on tihti jaotanud mängu veel toas ja õues mängimise järgi. Igatahes leidub kogus jooksu- ja pallimänge, kohavahetusmänge, üks-tool-vähem-stiilis mängu, äraarvamis- ja pantomiimimänge, laulu- ja ringmänge, pandilunastusmänge, väikelaste hüpitamismänge, suurematele mõeldud kirjutamis- ja nuputamismänge ning paljude mängude alustamiseks vältimatuid liisulugemissalme. Mängude laiema konteksti kohta annavad peale informantide kommentaaride aimu ka baltisaksa memuaarid, millest on toodud näiteid alapeatüki lõpus.

Th. Taube, Elsa von Oettingen, Ellen Raudith, Helga Petersohn, Utta Weitzel, Agnes von Loewis of Menar, Adele von Renner, Gertrud Bartels, S. Weydemann, Marissa Alp, Edith Assmuss, D. Wunderlich, Alfons Schroeder, Bernhard Bielenstein, Artur F. Maltz, Irmingard Surack, Carl Kriston, Harry Karnowsky, Erika Krause, Karl Seuberlich, Gotthard von Seefeld, Lucie von Kleist, Ingeborg Kentmann, Hanna Torro-Kock, N. N. Kuramaalt.

koguni „Trapper und Indianer“, aga ka „Basilisk“. Gotthard von Seefeld nimetab „Basiliski“ oma kaastöös (Seefeld) „Röövli ja rändurite“ „toas mängitavaks populaarseks alaliigiks“, mis olevat „vististi ainult Kuramaal“ tuntud olnud ja kirjeldab mängukäiku: „„Basilisk“ peitis ennast pimedas ja „rändurid“ „lahkusid ettevaatlikult kaitsvast „kodust“, et jõuda anfilaadi teises otsas asuvasse teise, päästvasse „koju““. Kui basilisk kellegi kinni püüdis, tuli sellel paigale jääda, kuni mõni mängukaaslane ta lahti löi, sellal kui ülejäänud üritasid „koju“ pääseda. (Samas). Kuramaalt jõudis see mäng aga siiski ka Eestimaale ja nii võib lugeda Nils von Ungern-Sternbergi (1909–2007) mälestustest, kuidas Kuramaalt pärit tädi seda oma õepoegadega mängis: „Vihmapäevadel mängis ta meiega peitust ja kui me lubasime olla julged, siis ka „basiliski“. Basilisk oli koletis, kes sõi lapsi ja jõi peale bensiini ning oli peidus kuskil pimeduses. Kui me teda otsisime, siis sööstis ta kiljudes välja ja tahtis meid kinni püüda.“ (Ungern-Sternberg 2019: 46).

Kuigi leidub ka ainult mängude nimesid loetlevaid kaastöid, on palju ka mängude kirjeldusi. Nii näiteks selgitab Tartust pärit Marianne Grohs mängu kokku kuuel leheküljel, tutvustades nende hulgas ka ringis seistes mängitavat kohahõivamismängu „Knicksmariechen“ (ill 4).¹⁵ Seda mängu nimetab kokku kaheksa informanti. Mackenseni kogus leiab see mäng mainimist vaid ühe korra, kui Ida Johannson kirjutab 1935, et mängu, „mida minu lapselapsed „Knicksmariecheniks“ nimetavad, mängiti minu lapsepõlves, nii 66 aasta eest Tartus suuremates lasteseltskondades tihti, aga selle nimi oli „Russische Motion““¹⁶. „Russische Motion“ või „Mution“ leiab Schönfeldti kogus mainimist kahel korral ja siin kuulub see üks-tool-vähem alaliiki.

Peale mängude hõlmavad kaastööd ka liisusalme ja väikelastega mängimiseks mõeldud salme (ill 5). Liisusalmidest levinuimaks – seda nimetab 11 informanti – ja ilmselt ka variatsiooniderohkeimaks

---

¹⁵ Mängus seisavad mängijad näoga ringi sissepoole, üks jookseb väljaspool ringi ja puudutab kedagi, jätkates jooksmist. Puudutatu hülgab oma koha ja hakkab jooksmas teistpidi, kokku saades teevad kolm kniksi. Uus Knicksmariechen on see, kes koha hõivamisega hiljaks jääb. (Grohs)

¹⁶ Mängu mängiti ringis istudes, nägu väljapoole. (Vt <http://www.garamantas.lv/en/file/444780/1825-Rigas-Herdera-instituts-02-368>)

Anlage zur Wörterliste 1 Frage 50

Abzählreime.

1. Anku dranku drilla dru,
Tscheter Faber Fieber fu,
Am Damm Ritter Stamm

Wiede wiede Hahnekamm.

-----

2. Anna Wanna Tattania
Sia wia Kompania
Silwaracka ticka tacka
Siawia wan.

Die Bedeutung der Reime sowie die der
einzelnen Worte ist natürlich unbekannt.

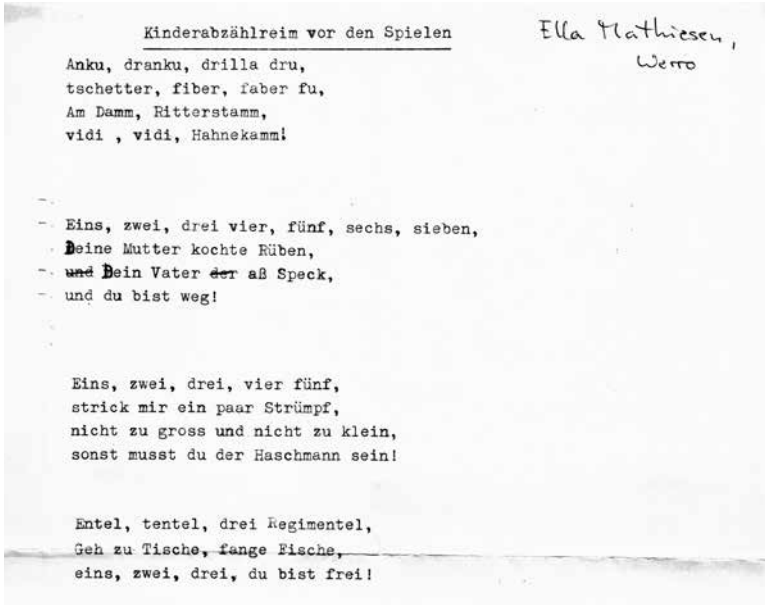
Hedwig Schuh, Libau

Ill 5. Liibavist pärist Hedwig Schuh kaastöö kahe liisulugemise teksti („Anku dranku“ ja „Anna Wanna“) ja kinnitusega, et salmides kasutatud sõnade tähendus on talle teadmata (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Schuh). Fig. 5. Contribution from Hedwig Schuh from Liepāja of two sortition rhyme texts (Anku dranku and Anna Wanna) along with the affirmation that the meaning of the words used in the verses is unknown to her (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Schuh).

on „Anku dranku“¹⁷(vt nt ill 5). Hasselblatti (1991: 12) sõnul oli see liisulugemissalm „Baltikumi erinevates linnades väikeste variatsioonidega tuntud ja kasutusel“. Ka eesti traditsioonis tuntud

¹⁷ Anku dranku drilla dru, Tscheter, Faber, Fieber fu Am Damm Ritter Stamm, Wiede wiede Hahnekamm.

Ill 6. Võrust pärit Ella Mathieseni kaastöö nelja liisusalmiga („Anku dranku“; „Eins, zwei“; „Eins, zwei“; „Entel, tentel“) (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Mathiesen).

Fig. 6. Contribution from Ella Mathiesen from Võru County with four sortition rhymes (Anku dranku; Eins, zwei; Eins, zwei; Entel, tentel) (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Mathiesen).

„Entel-tentel“ on esindatud, kuid vaid kolme näitega. Gertrud Kapp Viljandist ja Ella Mathiesen (vrdl ill 6) Võrust on selle esitanud kujul „Entel tentel drei Regimenten gehen zu Tische, fangen Fische, Zucker, König Los! resp. Geh zu Tische, fange Fische, eins, zwei, drei, du bist frei!“, lätipärase *ing-lõpulise* variandi „Enting tenting, zwei Elementing, komm zu Tisch, fang den Fisch, Zucker, König, Dame, du bist frei!“ saatis aga Riiast pärit Ellen Raudith. Burmeistril esineb see kui „Enten tenten, zwei Reg'menten ...“, Pihlemanni kogus aga kui „Entel Tentel, zweier Regimentel ...“¹⁸, Mackenseni digikogus

¹⁸ Vt Abzählreime für Kinder, <http://www.folklore.ee/rls/erasaksa/>.

Riias leidub eri variante kokku 14¹⁹. Liisusalme leidub Schönfeldti kogus veelgi, näiteks D. Wunderlich on „mälu järgi eesti keeles, Haapsalust“ üles märkinud salmi: „Esik, sesi, sikermaker, kulter, kalter wigane walter, ligemiae, litter, tippen tiller pois“ (ill 10). Eesti traditsiooni ilmselt üks tuntumaid salme – „Üks valge tuvi lendas üle Inglismaa“ on esindatud seevastu vaid kolme näitega.²⁰ Liisusalmidel on iseloomulik mitmekeelsus – neis esineb eesti ja läti elemente. Kuna selgus ja arusaadavus ei pea liisusalmi olemusse kuulumagi, oli teiskeelsete elementide lisamine siin omal kohal, samuti andis oma osa salvide muteerumine aja jooksul ja leviku käigus.

Liisusalvide kõrval esitatakse ka hüpitamismängude juurde kuuluvaid salme, näiteks Wunderlich esitab poliitkorrektsus-eelsest ajajärgust pärineva mäta-küngas-auk-stiilis mängusalmi ühes juurdekuuluva hüpitamisega: „So reiten die Herren (scharfer Trab), so reiten die Damen (zierlicher Trab), So reitet der Bauer (oder Zigeuner) auf seinem Pferd (wildes Gehopse)“²¹ (vt ill 10).

Vahel on lisatud ka laiemat taustainfot, selgitavaid skeeme ja laulumängude noote. Nii näiteks kirjutas Riiast pärit Elsa von Oettingen laulumängule „Hier ist grün“²² juurde ka noodid ja lisis

¹⁹ Vrdl http://www.garamant.as.lv/en/site/search?search=entel+tentel&repository_id=&File-page=2.

²⁰ Levinuim tekstikuju on: „Eine kleine weiße Bohne reiste einst nach Engeland, Engeland war abgeschlossen, und der Schlüssel war gebrochen. Eins, zwei, drei, du bist frei“.

²¹ Nii sõidavad härrad (kiire traav), nii sõidavad daamid (õrn traav), nii sõidab talumees (või mustlane) oma hobusega (hirmus rappumine).

²² Martha von Dehn-Grubbe lisab ka sama laulumängu eestikeelse variandi algussõnad (Roheline hein, roheline hein, oli heinamaa peal), täpsustades, et viis ei ole päris sama kui saksa laulul. Ingrid Rüütli koostatud eesti uuemate laulumängude antoloogias on sarnase sisuga laulumäng „Haljas hein“. (Rüütel 1980: 387–398). Ukauka andmebaasi andmetel võiks „Grünes Gras“ mängu näol olla tegu selle ringmänguga: „Üksinda kõnnin ma mööda laia ilma, südames vaev ja piin kuidas sõbra leida. Küsin siit, küsin sealt, kas on keegi näinud, et minu armas sõbrake siit on mööda läinud. Selle laulu ajal olid ringi keskel poisid ja tüdrukud käisid otsivate nägudega ringi, aga suur ring liikus nende ümber. Kui nad olid endale „sõbrad“ leidnud, siis jäi suur ring paigale. Ringi keskel olnud „otsija“ näitas näpuga „sõbrale“ ja suur ring laulis: *Keeruta ringi sa, hoolega sind vaatan, (kas:) ja-jaa, sind tunnen ma, lähme kohe tantsima, (või:) ei-ei sind tunne*

Elsa v. Oettingen, Riga

Hier ist grün.

Hier ist grün, da ist grün, un-ter mei-nen Fü-ßen, hab vor-Cor-i
mei-nen Schatz, werd' ihn su-chen müs-sen. Hier und da, fern und nah,
un-ter die-ser Al-ben, wird doch wohl noch bi-ner sein,
der mir Kame ge-fal-len! Geh dich um, Kehre dich um,
bist du's o-der bist du's nicht? Ja, ja, ja, du
bist es wohl, Komm her-ein, ich kenn' dich schon!

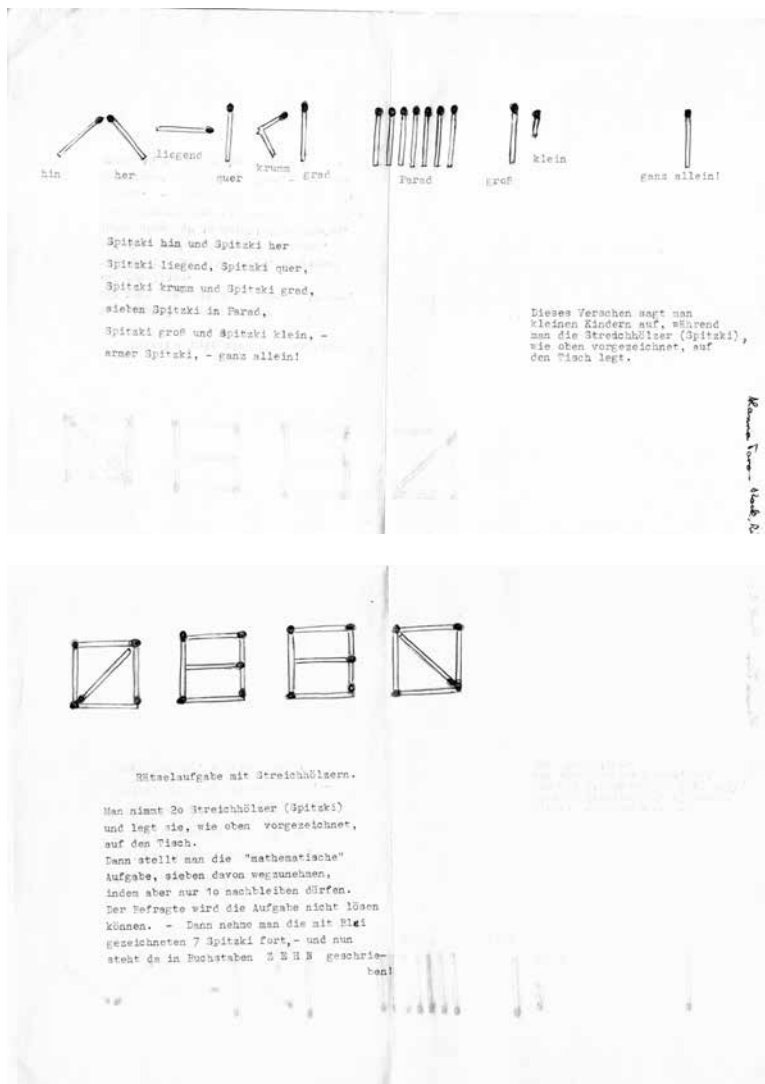
Die Kinder bilden einen Kreis, ein Kind steht in der
Mitte, die anderen gehen um dasselbe im Kreise
herum. Bei dem Wort: ja, ja, ja, ist das Kind ein anderes
aus dem Kreise gewöhnt das sich umdreht und dann
setzt es sich in die mitte tritt.

Ill 7. Riias pärit Elsa von Oettingeni kaastöö laulumängu „Hier ist grün“ sõnade, nootide ja mängukirjeldusega (DSHI 18o DBW-FB II. 01. Kinderspiele Oettingen).

Fig. 7. Contribution from Elsa von Oettingen from Riga with the words, musical notes and game description of the singing game Hier ist grün [Here it is Green] (DSHI 18o DBW-FB II. 01. Kinderspiele Oettingen).

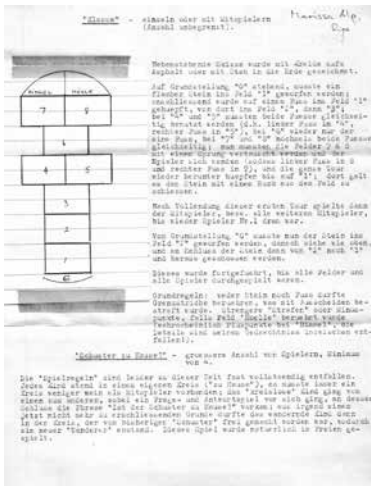
mängukirjelduse (ill 7). 1909 Riias sündinud ja hiljem (välis)eesti luuletaja ja kirjamehe Karl-Adolf Torroga (1888–1960) abiellunud sõnaraamatu agar kaastööline Hanna Torro-Kock aga joonistas tikuladumise

ma, lähen veelkord otsima. Kui „otsija“ leidis „sõbra“, siis võtsid käevangu ja keerutasid. Kui ei leidnud „sõpra“, löi käega ja jalutas edasi.“ Vt <http://www.folklore.ee/ukauka/arhiiv/items/show/5504>.

Ill 8. Näide Hanna Torro-Kocki kaastööst. Tikkude ladumise salm (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Torro-Kock).

Fig. 8. Example of Hanna Torro-Kock's contribution. Rhyme for setting up matches (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Torro-Kock).

Ill 9. Marissa Alpi (Riia) kaastöö keksumängu kirjelduse ja illustreeriva joonisega ning mängude kirjeldustega (DSHI 180 DBW-FB II. Kinderspiele Alp).

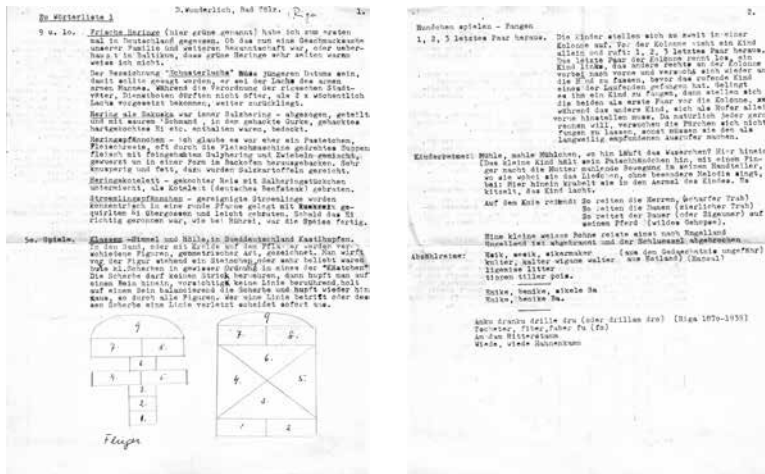
Fig. 9. Marissa Alp's (Riga) contribution with a description of hopscotch and an illustrative drawing, and descriptions of games (DSHI 180 DBW-FB II. Kinderspiele Alp).

salmi ning tikumõistatuse skeemid²³ (ill 7, 8). Riias pärit Marissa Alp joonistas üles keksumängu skeemi ja lisas reeglid (ill 9), nagu ka samast pärit D. Wunderlich (ill 10).

Laiemat tausta kirjeldavate kaastööde heaks näiteks on Riias pärit Helga Petersohni materjal (ill 11), kus ta selgitab sõna *tshurra* (ee 'šurr') tähendust ja kasutust jooksumängudes, nii nagu see käibis aastatel 1905–1914 Riias Saksa seltsi aias Schützengartenis. Eesti traditsiooni üle võetud *tshurra* ehk šurr tähendas pausi või katkestust mängus. Seda ei saanud teha aga lihtsalt niisama, vaid ainult „õigus- tatud põhjustel“, kui näiteks „külje sees pistis, kukuti põlv katki, tuli koju minna või oldi näiteks kaotanud taskuräitku, noa, vöö või

²³ Tikkude ladumise salmis asetatakse tikke vastavalt salmise püsti ja pikuti, üksi ja mitmekesi; tikumõistatuses tuleb joonisel näidatud skeemi järgi asetatud 20 tikust võtta seitse ära nii, et järgi jääks kümme. Lahenduseks on tikkudest moodustat sõna ZEHN (sks "kümme").

Baltisaksa lastemängudest ja liisulugemissalmidest

III 10. D. Wunderlichi (Riia) kaastöö keksumängu skeemi ning reeglitega, mängude, lastesalmide ja liisusalmidega (DSHI 180 DBW-FB II. Kinderspiele Wunderlich).

Fig. 10. D. Wunderlich's (Riga) contribution with a diagram and rules of hopscotch, and with games, children's rhymes, and sortition rhymes (DSHI 180 DBW-FB II. Kinderspiele Wunderlich).

juuksepaela“. „Tusameel mängus kinnipüüdmise pärast või tüli“ pausi tegemiseks õigust ei andnud – virisemine ja tülitsemine kuulusid „mitteõigustatud põhjuste“ hulka. Mängu naasmise märgina hüüti „Tschurra fest“ (tšurra kinni/läbi) (Petersohn). Samuti Riias pärit Irmt-raut Schubertil on selleks aga „Tschurra los!“ (tšurra lahti) (Schubert).

Informandid on kirjeldustele lisanud ka kommentaare, nagu näiteks: „nouab häid närve“ („Räuber und Wanderer“, E. Faure); „üks toreda- maid vihma- ja sünnipäevade mängu“ („Leinewand“, Else Masing); „väga levinud ja populaarne“ („Adam hatte sieben Söhn“, Lilli Wach- nitz); „kõiki neid mängu õpetas minu isa, metsnik Paul Wachnitz (sünd 1873 Pühajärvel), pärit on need ilmselt tema lapsepõlvest“ („Adam hatte sieben Söhne“, „Wir fahren den Bauern ins Heu“, „Wir kommen aus dem Mohrenland“, „Petersburger Brücke“, Lilli Wachnitz); „Tadel- stuhl“ sobib hästi mängimiseks pärast müramist“ (Gotthard von Seefeld); „Mängiti õues, mitte ainult lapsed, vaid ka „küpsem noorus““

Helga Petersohn, Riga (Blatt 2)

Für Kinderspiele 1905-1914 im schlesischen
 Gauen zu Riga war das Wort
 tschisna
 wichtig. Es heißt: „Ich spiel nicht mehr
 mit, ich muß unterbrechen“. Verschiedle
 Gründe waren 1) Seitenliche vom rechten
 Laufen, 2) ein bei einem Sturz aufgeackel-
 genes Knie, 3) Nach Hause gehen müssen,
 4) ein verlorenes Taschentuch oder Schürz,
 ein Gürtel oder Haarband. Unterschiedliche
 Gründe: Nummer über das Gefangenwer-
 den, Schreit u. ä. Während das Spiel wieder
 fortgerollt, so rief man sich ein
 „tschisna flut“
 an, mit der einst begann wieder.

Ill 11. Helga Petersohni kaastöö märgusõna *tsurr* kasutuse kohta (DSHI 180 DBW-FB II. Kinderspiele Petersohn).

Fig. 11. Helga Petersohn's contribution on the use of the keyword 'tsurr' (DSHI 180 DBW-FB II. Kinderspiele Petersohn).

(„Trivater“, A. Koch); „Miks sel mängul selline nimi oli, ei saanud ma ka lapsena teada“ („Trivater“, Karl Heinz Borck); „Üsna taktitu mäng!“ („Der Papst ist nicht zu Hause“, Paul Meyer); „Seda mängu mängisime me 1914/1915 tihti koos mõisatööliste lastega“ („Auerhahn“, Arved von Taube). Lilli Wachnitz lõpetab aga oma pikema loetelu mängudest järgmise täpsustusega: „Neid laulu- ja ringmänge mängiti ilmselt kuni ümberasumiseni 1939 saksa väikekodanlaste ja käsitööliste ringkondades.“ Viimased kaks kommentaari on ühtlasi näited sellest, kuidas baltisakslaste seas tuntud mängud kandusid üle eesti traditsiooni – ühelt poolt mõisakeskkond aadli ja muude seisuste – siiski eraldatud – kohtumispaigna, teisalt aga väikesaksa ringkonnad selle ühiskondliku kihina nii maal kui ka linnas, mille vahendusel toimus suurem osa eesti *resp.* läti ja baltisaksa sotsiaalsest ja rahvuslikust mobiilsusest.

Informantide seast võiks alljärgnevalt veel välja tuua mõned prominentsemad nimed. Näiteks Tartus sündinud ja Marburgi keeleteadlases juba enne Teist maailmasõda töötanud keeleteadlase Andreas von Weissi (1910–1994), kes oli üks neist, kellele 1958. aastal pakuti baltisaksa sõnaraamatu koostamist, kuid kes projekti ebakindluse tõttu sellest loobus. Või keeleõpetaja ja omaeegse Riia Herderi Instituudi raamatukogu direktori Alfred Schönfeldt sen (1888–1974), kes oli sõnaraamatut tegema hakanud Schönfeldt juuniori isa. Ta kirjeldab

Alfred Schönfeldt

Der Papst ist nicht zu Hause.

Stühle werden in einer Reihe aufgestellt, doch so, daß die Stuhllehne abwechselnd nach rechts und nach links hin zeigt, die Stühle mithin abwechselnd von der einen oder anderen Seite her besetzt werden können. Die Kinder setzen sich auf die Stühle bis auf eines, das durch das Los zum "Papst" bestimmt ist und ohne Stuhl bleibt. (die Zahl der Stühle ist also um einen geringer als die Zahl der Kinder). Der "Papst" erhält eine ~~eine~~ kleine Glocke oder in Ermangelung einer solchen einen Schlüsselbund. Er umwandert die Stuhlreihe, während alle Kinder singen:

"Der Papst ist nicht zu Hause,
Er ist auf einem Schmause;
Und wenn er wird nach Hause kommen,
Wird er angeklüngelt kommen."

Der "Papst" klingelt bald vor dem einen bald vor dem anderen Kinde, und jedes muß aufstehen und ihm folgen. Nachdem er schließlich die ganze Reihe hinter sich hergeführt hat (unter fortwährendem Gesang), setzt sich der Papst plötzlich hin und ruft: "Der Papst ist zu Hause". Die anderen Kinder versuchen auch schleunig, sich zu setzen, wobei die Stühle nicht verschoben und die Stuhllehnen nicht überklettert werden dürfen. Ein Kind bleibt nach, erhält die Klingel und muß nun den "Papst" spielen.

Alfred Schönfeldt

K a r o P i n k e l

Ein Kind wird durchs Los (oder mit Hilfe eines Abzählverses) zum Karo Pinkel bestimmt. Es setzt sich auf einen Stuhl, und ihm werden die Augen verbunden. Nun treten die übrigen Kinder eins nach dem anderen zu ihm, legen ihm einen Finger auf den Kopf und reden ~~ihm~~ an: "Karo Pinkel!". Er antwortet: "Geh in den Winkel!". Das Kind fragt: "Wieviel Schritt?". Er antwortet nach Belieben: "Drei, fünf, acht o.ä.". Die Kinder entfernen sich jeweils mit der angegebenen Schrittzahl. Haben sie alle ihre Plätze eingenommen, so beginnt der Karo Pinkel zu suchen. Das erste Kind, das er findet, wird nun zum Karo Pinkel, und das Spiel beginnt von neuem. Zum Spiel gehört es, daß die Kinder den Karo Pinkel durch verstellte Stimme über ihre Person, durch Geräusche über Richtung und Entfernung zu täuschen ~~versuchen~~.

III 12. Alfred Schönfeldt sen kaastöö (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Schönfeldt).

Fig. 12. Contribution from Alfred Schönfeldt sen (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Schönfeldt).

üks-tool-puudu-mängu „Der Papst ist nicht zu Hause“²⁴ ja pimesiku alaliiki nimega „Karopinkel“ (ill 12). Samuti osales küsitluses tuntud ja juba ülal mainitud ajaloolane Arved von Taube (1905–1978), kirjeldades mängu „Auerhahn“²⁵, mida tuntakse ka nimega „Neugierige Tante/Cousine“²⁶ (ill 13). Eesti keeles peaks see mäng või selle variatsioon kandma nime „Silgud ritta“ 1, 2, 3. Kaastööd tegi ka Oskar Masingu lesk Isa Masing, kirjeldades Riias enda ja oma laste lapsepõlves 1890–1925. aastate paiku mängitud mängu nagu „Trivater“, „Wir ziehen durch die Petersburger Brücke“ ja „Wir kommen aus dem Morgenland/Mohrenland“ (tlk *trihvaa, taevaminemismäng/sillaparamdamismäng, me oleme mooramehed ja tuleme kaugelt maalt*) (ill 14). „Trihvaad“ ja nn muti-aukuajamise mängu ehk „Puterlohhi“ („Butterloch“) kirjeldab tuntud baltisaksa arhitekt ja Riiga hulga juugendstiilis hooneid projekteerinud Bernhard Bielenstein (1877–1959) (ill 15).

Iseloomulikuna baltisaksa mängudele võib välja tuua nende vähesed füüsilise võistluse momendi – erinevalt n-ö klassikalistest eesti rahvamängudest, kus paljuski on keskmes jõukatsumine ja võistlemine. Pigem on selle valimiku mängud oma loomult sellised, mida mängides võinuks säilida rõivaste esialgne seisund ning mängijate läheduses võiks ette kujutada ka mõnd guvernanti või kasvatajannat või kedagi, kes laulu- või ringmängu saatets klaverit mängib ja mängu käigu üle valvab. Nii näiteks nimetab E. Faure alaliiki „Üks tool vähem“ kuuluvat mängu nimega „Russische Motion“ või „Mutation“ „väga metsikuks mänguks, mis annab sooja, eriti talvel“; Mackenseni kogu informant Ida Johansson tõdeb 1935, et „emadele see mäng eriti ei meeldinud, kuna tavaliselt kukkusid toolid ümber ja toona ei tohtinud väikesed tüdrukud metsikud olla.“²⁷ Sarnast kontrollitud metsikust

²⁴ Selle mängu jaoks seatakse toolid, mida on üks vähem kui mängijaid, üle ühe ritta nii, et kõrvuti on iste ja seljatugi. Lapsed istuvad, „Paavst“ kõnnib ringi ja helistab laulu *Der Papst ist nicht zu Hause, er ist auf einem Schmause, und wenn er wird nach Hause kommen, wird er angeklungelt kommen* saatel kellukes istujate ees, kes seepeale tema talle sappa võtavad. Kui kõik on püsti, hüüab ta sobival hetkel „Der Papst ist zu Hause“, mispeale kõik üritavad endale kohta leida ja ilma kohata jäänu on uus paavst.

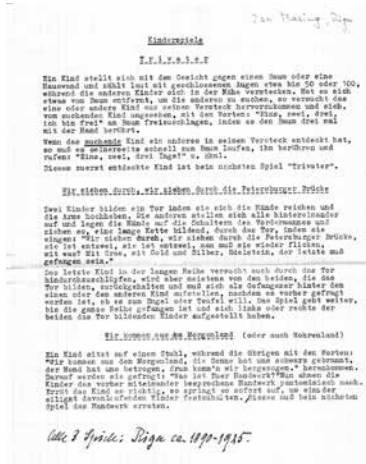
²⁵ Ee „metsis“.

²⁶ Ee „uudishimulik tädi/nõbu“.

²⁷ Vt <http://www.garamantas.lv/en/file/444780/1825-Rigas-Herdera-instituts-02-368>.

Ill 13. Arved von Taube kaastöö (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Taube).
Fig. 13. Arved von Taube's contribution (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Taube).

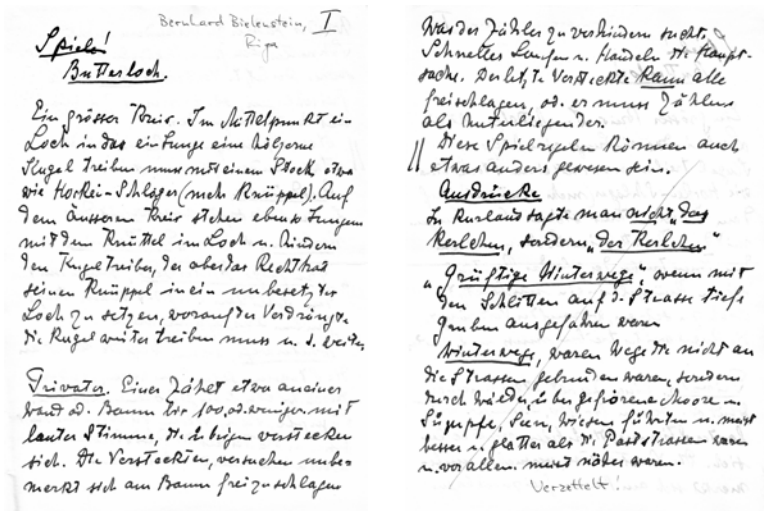
Ill 14. Oskar Masingu lese Isa Masingu kaastöö (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Masing).
Fig. 14. Contribution from Oskar Masing's widow Isa Masing (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Masing).

Jerusalemma-mängus kirjeldab Kuramaal Goldingeni (lt Kuldīga) väikelinnas arsti tütreana kasvanud kirjanik Mia Munier-Wroblewski (1882–1965): „Oma 20 last istusid söögitoas pika laua ääres, rüüpasid šokolaadi, sõid safraniga kringlit, mis oli täis mandleid ja rosinaid, ning torti, tõelist uhkelt kaunistatud kondiitritorti, mille ma iga-aasta sain oma isa ühelt väikeselt patsiendilt ühes lahtiklapitava õnnitluskaardiga, täis roose, meelespealilli ja inglipäid. See tort imponeeris mu külalistele väga. Pärast sööki mängisime suures saalis ja tohtisime erutavat „Reis Jerusalemma“-mängu mängides pikas rodus käest kinni hoides läbi ruumika maja kõigi tubade kõndida, et siis hüüda „Jerusalemma põleb!“ peale metsiku kisa, kopperdamise ja ähkimisega saali tagasi tormata ning leida endale koht toolide reas. Lõpuks istus mu öde klaveri taha ja me tantsisime polkat. Mu juba täiskasvanud nõbu George, kes õppis Goldingenis apteekriks, mängis meie, lastega väga kenasti.“ (Munier-Wroblewski 1964: 60–61).

Ühine mängimine oli lastepidude lahutamatu osa. Munier-Wroblewski on kirjeldanud „Pika nina“ mängimist ühes tantsimisega: „Veel toredama lastepeo korraldas mu klaveriõpetaja oma väikesele tütrele ja oma õpilastele. Nende hulgas oli üks väike tum blondide lakkidega poiss, kes mulle väga meeldis. Tema nimi oli Alfred. Me mängisime tantsimisega pikka nina. See käis nii: pooled lastest, mina nende seas, läksime toast välja, iga tuppajäänu valis väljasolijatest endale kellegi välja. Sisse tulles oli soovitatav kohe ära arvata, kes sind valinud oli. Köhklevalt lootes läksin Alfredi juurde, kes rüütelliku kummardusega püsti kargas. Mu õpetaja mängis uljast polkat ja me tantsisime ning mitte keegi ei plaksutanud, mis oleks olnud vale valiku märgiks. Kui me nüüd Alfredi koha juurde tagasi läksime, lausus ta uuesti kummardades ja säravalt naeratades: „Õige!“ (Munier-Wroblewski 1959: 52j).

Asjaolule, et laste omavahelised suhted, näiteks uustulnuka jaoks, pole kunagi olnud päris pilvitud, viitab sama autori meenutus ühest laste sünnipäevast vahetult pärast Goldingeni kolimist: „Pärast šokolaadi joomist tehti „mängu“. Armastatud mäng oli „meepott“. Üks meist oli meepottide omanik, teine ostja, ülejäänud – meepotid, kükitasid ringis ja pidid endid võimalikult raskeks tegema, et saada kaalumise järgi võimalikult kiirelt maha müüdnud. Ostja oli üks tugev tüdruk ja ta tõstis mu nagu sule põrandalt üles. „Seda potti ma ei võta, see ei kaalu ju mitte midagi.“ Hävitav hinnang! „Oota, ma panen siia veel juurde,“ kisas omanik, „võtame Renningi: kahekesi koos annavad nad kaalu kokku!“ Renning oli sünnipäevalapse väike, arengus veidi maha jäänud öde. See käis mulle väga au pihta – olla täisväärtuslik meepott ainult koos Renningiga ja see suurendas mu häbelikkust keset neid paljusid võõraid lapsi, kes kõik olid minust suuremad ja vanemad.“ (Munier-Wroblewski 1959: 51–52).

Täiskasvanute otsese osalemise kohta laste mängudes – mis praeguste arusaamade järgi liigitub kvaliteetajaks – leidub baltisaksa mälestustes samuti rohkelt näiteid. Tuntud laulja ja lauluõpetaja Monika Hunnius (1858–1932) on oma noorpõlvest Riias meenutanud, kuidas tema arstist vanaisa lastelastega mängis: „Igal pühapäeval tulid vanaisa kõik abielus lapsed oma lastega vanaisale külla. Kevadel ja suvel kaeti meile kõigile aias puude all suur laud. Me mängisime suures õues röömsaid mängu, ja vanaisa osales neis suure vaimustusega.

Ill 15. Bernhard von Bielensteini kaastöö (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Bielenstein).

Fig. 15. Bernhard von Bielenstein's contribution (DSHI 180 DBW-FB II. 01. Kinderspiele Bielenstein).

Keegi teine ei kisanud ja naernud nii valjusti kui tema „Röövliit ja rändureid“ või „Puterlohhi“ mängides, keegi teine ei olnud peitusemängus temast kavalam.“ (Hunnus 1956:12). Kirjanik Otto von Taube (1879–1973) on kirjeldanud jällegi suvist ühist ajaveetmist Järvakandi mõisas: „Metsalagendiku keskel, kuhu jooksid kokku neli laia sihti, seisis „lusthoone“, lihtne mitmekandiline paviljon katuse ja laudadest põrandaga. See oli ühes lähema ümbrusega paigaks, kus möödusid nii mõnedki rõõmsad suvised tunnid. [...] Eelkõige ei tohtinud laste jaoks puududa kartulid, mida me kas hõõguvas tuhas või oksa otsa torgatult tule kohal küpsetasime. [...] Seejärel mängiti jooksumänge; „Ass-ass-tagumine-paar-välja“ jaoks sobisid laiad metsasihid suurepäraselt. Kõik mängisid kaasa, härrased ja teenijad läbisegi, ka mu isa²⁸, keda ma imetlesin, sest et ta hüppas koguni üle heinakuhjade, mis mulle näisid ju väga kõrgetena – ta suisa lendas neist üle [...].

²⁸ Järvakandi mõisaoomanik Otto von Taube sen (1833–1911).

Mängiti ka „Röövlit ja rändurit“, mis vastab riigisaksa „Röövlile ja sandarmile“, milleks oli ju priilt käes kogu mets, pakkudes võimalusi peitupugemiseks ja hiilimiseks.“ (Taube 1944: 57).

Kvaliteetaega veedeti ka lihtsalt lastega koos olles, nendega juttu ajades või neil suurte vestlusi kõrvalt kuulata lubades. Taube käis tihti külas oma emapoolisel vanaisal, Raikküla mõisa omanikul Alexander von Keyserlingil (1815–1891), kelle tegevustest ja vestlustest oli ärksal lapsel nii mõndagi kõrva taha panna ja õppida: „Selle aia arvukates laubedes olid olnud mu ema ja ta venna mängukohad; ka meie mängisime seal. Kuid mina mängisin Raikkülas vähe; ma kas jagasin vanaisa ja emaga nende loodusteaduslikke harrastusi või kuulasin kõrvalt, kuidas vanaisa mu isaga ilma- ja päevasündmusi arutas. Ta polnud ju mitte ainult teadlane, vaid oli olnud ka koduprovinssi juhtiv poliitik, oli ikka veel avalikkuses tegev ning kontaktis õukonnaga.“ (Taube 1944: 66–67). Tööga hõivatud isa lauasahitlite revideerimine või tema põlvel kiikumine oli „pidulik sündmus“, emaga ajaveetmist tuli ette tihemini: „Istusin ema²⁹ süles või tema kõrval ja mängisin talle kuuluva kribu-krabuga, mis ta oma laua arvukatest sahtlitest lagedale tõi. Seal olid [...] väikeses ümmarguses hambapulbri karpis meenutatavas papptoois asjakesed tema enda lapseõlvest: tibatillukesed tragantkummist imekenad ja loomutruult järgi tehtud kaalikad, porgandid ja teised köögi- ja puuviljad, lisaks veel jänku ja teised loomad.“ (Taube 1944: 57).

Omaette huvitavateks kirjeldusteks on kas üksi või kahe-kolmekehi nukkude või mänguloomadega mängimine ja sellega seonduv ümbritseva oma mängu integreerimine. Taube on kirjeldanud oma väikelapseaastate mängu ja mänguasju järgnevalt: „Mu lemmikasjade seas oli Noa laev, mille sain juba pooleteiseaastaselt ja millest lõpuks olid järgi jäänud – loomadest vähem purunevad – patriarhi perekonnaliikmed. Panin neile nimed tuttavate, teenijate või väljanägemise järgi. Mäletan kahte – „onkel Baggot“ (mu isa koolikaaslase, Saku von Baggo järgi, kes meil jahil käis) ja „punast meest“. [...] See seltskond kasvas pabernukkude jagu, keda ema või preili Christoph välja löiksid. Ühe nimi oli „onkel Lilienfeld“. [...] Nii näiteks küsisid

---

²⁹ Helene von Taube, neiuna von Keyserling Raikküla mõisast (1845–1929).

teised pabermehikesed või Noa-rahvas paberist härra Lilienfeldilt: „Kas viinamüük läks edukalt?“, mispeale viimane vastas täpselt nagu meie naaber: „Üpriski!“ (Taube 1944: 12–13). Noorema õe kasvades lisandus mängkaaslane, kes küll oli üpris võimuka iseloomuga, sundides rakedama kohanemisstrateegiaid: „Mängudes andis tooni mu õde Marie. Seni oli ta mängurikkuja, kuni sa talle järgi andsid. Ta ei sallinud nukke: niipea, kui ta mõne sai, viskas ta selle vastikustundega eemale ja mängis ainult loomadega – „suurtega“ papist ja „väikestega“ portselanist. „Suurte“ loomadega mängisime me valgel ajal toas. Nende üle valitses kuninganna – Marie papist kass „Miko“, tema abikaasa, kuningas lõvi, kuulus mulle ja oli samasugune varju jääv prints-abikaasa, nagu mina olin oma armulise õe kuulekas teener. [...] Kui pimes, tõi teener sisse petrooleumilambi, siis pandi „suured“ ära, koguneti laua ümber ja mängiti „väikestega“. Marie koer oli kuninganna ja minu karu kuningas, olles samamoodi oma võimuka abikaasa alam.“ (Taube 1944: 139). Võrreldes eesti talupoegliku mänguasja traditsiooniga on muidugi suurem ostetud mänguasjade hulk, kuigi kaunis palju leidub ka näiteid pabernukkude tegemise ja erinevate meisterdamiste kohta. Siiski eeldavad need mõnevõrra enamaid võimalusi ja vahendeid. Siiski on mängustrateegiad oma olemuselt samad – olgu objektideks siis puupulkadest või papist-portselanist loomad.

Võnnu notari tütar Camilla von Stackelberg (1895–1978) on suvistest mängudest koos vennaga meenutanud kolmerattalise jalgratta ning käruga sõitmist ja kurnimängu, tubastest mängudest aga „ehitustegevust“, mille hulka kuulusid ka õhulossid: „Mu kõige armsam mängukaaslane oli Robert ja mu suurim mure oli see, et ma polnud poiss, kes saanuks osa võtta tema retkedest ja seiklustest. Me täiendasime teineteist suurepäraselt fantaasiates; meil oli olemas salajane riik, mille jaoks me joonistasime ulatuslikke plaane linnade ja jõgedega, me mõtlesime enda jaoks välja teatritükke, riietusime ümber või ehitasime toolidest, laudadest ja tekkidest maju.“ (Stackelberg 2003: 24).

Eelmainitud fantaasiamängud ilmestavad üht memuaarides tihti esinevat, kuid materjalikogus puuduvat (pigem küll mitte küsitud) mängude alaliiki, milleks on väljamõeldud maailmad ja mängukaaslased.

Nii on jõukast Riia kaupmehekodust pärit hilisem kirikuõpetaja Hans Brandenburg (1895–1990) meenutanud oma suure õe-vennaga

mängitud mängu ja iseäranis õe elavat fantaasiat, millesse kaasati ka lapsevanem: „Nii kaua kui ma mäletan, oli meil alati mängutuba. Seal oli palju aardeid. Fritzul oli hobune ja vanker ning tema mängis enamasti kutsarit. Vahel tohtisin ka mina temaga kaasa sõita. Elsel oli palju nukke ja väike nukuköök. Temaga oli eriti tore mängida, kuna tema fantaasia lokkas. Tal olid kunagi olnud koguni mõned „õhust“ sõbrad, nende nimed olid Auju ja Waschnik ja nad käisid Elsel tihti külas. Ema pidi neid kättpidi tervitama ja paar sõbralikku sõna ütleva. Siis kaeti kohvilaud ja konverseeriti innukalt. Need sõbrad olid küll ainult õhust – nagu muinasjutus keisri uued rõivad – kuid asendasid Elsele tõelisi sõpru, ja neid võis ta ka iga hetk gaasina hajuda lasta. Need Auju- ja Waschniku-ajad olid olnud ammu enne minu aega. Siiski hoolitses Else selle eest, et ka nüüd kees nukutoas ja nukudineedel põnev elu.“ (Brandenburg 1978: 21). Sellised fantaasiamängud võisid kesta aastaid ja olla kohati suuremadki kui päris elu, nagu kirjeldab Lehtse mõisas koos õde Erikaga kasvanud Agnes von Baranov (1877–1969, neiuna Hoyningen-Huene): „Kõige lopsakamalt õilmitses meie fantaasia aga siis, kui kujutlesime endid sõbrustavat perekond „Krookustega“, kes elasid uhkes, kuid kahjuks ainult väljamõeldud Kontika residentsilinnas. „Onkel Krokust“ ja „tante Ellenit“ austasime me nagu oma teisi vanemaid. „Agnes Krokus“ oli minu südamesõbranna, – „Anna Krokus“ aga Erika usaldusalune. Erikal oli lisaks sellele Kontikas ka peigmees – „Carl Braun“, kellega ta oli pikka aega kihlatud. Need fantaasiad muutusid ajapikku groteskseteks. Seadsime oma päeva Krokuste perekonna harjumuste järgi, kujutlesime endile iga seina peale kõnetraadi, millega oma sõpradega ühendust pidasime ja juhindusime nende maitsest ja harrastustest. Meie vanemate külalised tardusid ehmatusest ja pidasid meid hullumeelseiks, kui me keset vestlust püsti kargasime, seina ääre jooksimise ja innukalt nähtamatu kõnetraadiga vestlema hakkasime.“ (Baranov 1941: 35–36).

Iga lapsepõlve mängud ning tegevused ja võimalused sõltusid konkreetsetest oludest, milles kasvati. Võimalik, et rohkemate piirangutega lapsepõlv – mis puudutasid just õues jooksmist ja vaba tegutsemist – andis alust fantaasia lokkamisele. Nii näiteks veetis Agnes von Baranow, kelle vanemad kartsid paaniliselt laste haigestumist,

väikelapseea põhiliselt toaseinte vahel. See kartus polnudki nii põhjendamatu, sest vaktsiinide ja antibiootikumide eelsel ajastul oli laste suremus olenemata ühiskonnakihist suur. „Lapsi pisikestena külmal aastaajal õue ei viidudki, ka hiljem tohtisime me – päikeselise ilmaga – ainult klaasverandal edasi-tagasi käia, hästi pakituna rättidesse kaela ja kõrvade ümber. Päikesest üleujutatud verandal oli kindlasti õige soe, kuid Erika ja mina kõndisime kannatlikult ringi ja jutustasime pärast teineteisele, kuidas „väljas“ oli. Kevaditi viidi meid aeda või õue – vastavalt sellele, kus pool oli parasjagu tuulevaikne, sest tuule kätte ei tohtinud me mingil juhul sattuda. Kui õuepoolses küljes oli tuul ja aeda viivalt ükselt polnud veel talvist topeltust eest ära võetud, viidi meid lihtsalt klappakna kaudu välja. Kuna aga klappaken oli vaid akna ülemises osas, tuli isal aknalauale ronida ja ulatada meid nagu pakke teener Juhanile. Asja pealt vaatajate imestusest võisime märgata, et taoline moodus majast väljumiseks polnud väga levinud, kuid meile tundus see täiesti loomulikuna. Kui me ei saanud tuulevarjulisse kohta päikese kätte minna muidu, kui tuulistest kohtadest möödudes, võeti kaasa sirmid, päris suured voodisirmid, ja mitu teenijatüdrukut kõndisid sirmidest moodustatud pikki seinu kandes meie kõrval tuulepealsel küljel. Tihti tõmmati tee peale liiva sisse kaks joont ja me tohtisime vaid nende joonte vahel liikuda. Meile poleks kunagi mõttesegi tulnud vanemate käsust (ja seega ka joonest) üle astuda.“ (Baranow 1941: 35–36). Taolisele „vati sees“ kasvamisele võib anda erinevaid hinnanguid, kuid Hoyningen-Huenede tütardest ei surnud lapsena keegi ja Agnes elas rohkem kui 90 aastaseks.

Käesoleva käsitluse lõpetuseks olgu lisatud alfabeetiline loend neist Schönfeldti kogus leitavatest mängudest, millele informandid olid lisanud ka kirjeldused. Sulgudes on mainimiste arv ning (oletatav ja või ligikaudne) analoog eesti traditsioonis. Analoogide otsimisel olid abiks Eesti Rahvaluule Arhiivi mängude andmebaas „Ukauka“ (vt <http://www.folklore.ee/ukauka/>) ja Mall Hiiemäe uurimus Virumaa vanadest lastemängudest (Hiiemäe 2012; vt http://www.folklore.ee/era/pub/files/Viru_lastem.pdf), mille materjal koguti 1930ndatel aastatel ning mis vastab seega ligikaudu baltisaksa kogude tekkeajale või siis kajastab perioodi, mis kuulub Schönfeldti sõnaraamatu informantide isiklikku mängukogemusse.

1. 1000 Taler schenk ich dir (schwarz und weiß verbiet' ich dir, ja und nein versag' ich dir)/Ja und Nein (2) – *Tuhat rubla kingin sulle/ Proua kinkis sada rubla, mis sa ostad sellega, musta ega valget ei tohi osta, „ei“ ega „jaa“ ei tohi kosta/ „Ei“ ning „ja“ ma keelan sulle, tuhat rubla annan sulle, mis sa selle eest ostad?*
2. Adam hatte sieben Söhne (5) – *Aadamal oli seitse poega*
3. Alles, was Federn hat, fliegt hoch! (2) – *Linnud lendavad kõrgele, lind lendab*
4. Amor kommt und schenkt dir was (5) – *tibu-tibu, ära näita; tipimäng (tipin-tipin, mitte ära näita)*
5. Auf und nieder/Up and down (4) – *väikese eseme laua all edasi-andmine*
6. Augenwinken/Kokettieren (6) – *silmapilgutamine*
7. Blindekuh, ich führe dich (7) – *pimesiku talutamine*
8. Butterloch (4) – *puterlohh, ämma aukuajamine, muti pessa-ajamine, muti-aukuajamine*
9. Der Papst ist nicht zu Hause (11) – *üks tool vähem*
10. Die Reise nach Jerusalem und wer will mit? Die Katze mit dem langen Schwanz und du sollst mit.... (2) – *reis (j)Eruusalemma*
11. Die Waschfrauen (2) – *laulumäng pesupesemise liigutustega*
12. Dieser Taler, der muss wandern (7) – *taalrimäng*
13. Dritten (ab)schlagen (7) – *üks-koht-vähem stiilis jooksumäng ringis, rätiga löömine, sarnane „Knicksmariechenile“*
14. Grünes Gras, grünes Gras unter meinen Füßen (4) – *Roheline hein, roheline hein oli heinamaa peal/Üksinda ma kõnnin mööda laia ilma*
15. Guten Tag, guten Tag, Frau Hopsasa, wie geht es Fräulein Trallalala? (2) – *proua Hopsassaa ja härra Trallallaa*
16. Habicht und Henne (2) – *kull ja kukk*
17. Hasch-hasch, das letzte Paar heraus/1, 2, 3... (17) – *Ass-ass, tagumine paar välja!*
18. Hier in dieser Grube, sitzen zwei Spitzbuben (2)
19. Hundchen/Fangen (4) – *kull*
20. Ich bin böse auf dich (2) – *Olen su peale vihane*
21. Jakobchen, wo bist Du? Jakobinchen, wo bist du /Jacob und Jacobinchen (3) – *pimesiku alaliik*
22. Jäger und Hase (1) – *tagaajamismäng, variandid, kus peale jahimehe ja jänese on ka rebane*

23. Karopinkel (12) – *karapinkel, karavinkel (pimesiku alaliik)*
24. Katze und Maus (6) – *kass ja hiir*
25. Knicksmariechen (8) – *üks-koht-vähem-stiilis mäng ringis, kaks mängijat jooksevad, kohtudes teevad kniksu*
26. Kulla (1) – *kula, kull*
27. Kurni(k)/Kurniek (6) – *kurnimäng*
28. Lange Nase (8) – *pikk nina*
29. Lämmerchen (7) – *lambamäng, (haned-luiged)*
30. Meine Tante ist aus Paris gekommen/Schafskopf – *Mida tõi tädi Pariisist kaasa? – kuhjuv pantomiim, kellel segi läheb, peab andma pandi või langeb välja*
31. Nach Musik suchen/erraten (2) – *Soe, soojem, kõrvetab!*
32. Neugierige Tante/Fremde Cousine (3)/ Auerhahnbalz (4) – *silgud ritta, 1-2-3*
33. Petersburger Brücke/Engel und Teufel (11) – *Riia linna mäng, silla parandamine; väravamäng, taevaminemismäng, ingel ja kurat/taevas ja põrgu*
34. Russische Mu/otion (2) – *üks tool vähem*
35. Räuber und Wanderer, Schulik und Gardavoi, Trapper und Indianer, Basilisk (9) – *suli ja võmm*
36. Schuster zu Haus (12) – *kingsepamäng*
37. Schwarzer Mann/Fischer und Fische (1) – *must mees*
38. Stoi! (1) – *mädamuna*
39. Zauberrute (3) – *kivikuju, keerukuju*
40. Tadelstuhl (8) – *laitusetool, ukse taha minemise mäng, sisse tullest räägitakse lugusid tema kohta, peab ära arvama, kes mida ütles*
41. Teekessel (5) – *äraarvamismäng*
42. Telefon/Berliner Morgenpost (3) – *rikkis telefon; külanaieste tühi jutt*
43. Tellerdrehen (9) – *taldrikupüüdmine*
44. Trivater (21) – *trihvaa, trihivaader, tihvat*
45. Wie, wo, warum (2) – *ukse taha minemise mäng, valitakse mitmetähenduslik sõna, mille peab küsisõnadega ära arvama*
46. Wir fahren den Bauern ins Heu (3) – *Üks peremees võtab naise ...?*
47. Wir kommen aus dem Mohrenland (7) – *Me oleme mooramehed ja tuleme kaugelt maalt.*
48. Vögel/Kohlkopf/Farben/Uhren/Leinewand (7) – *ostu-müügmäng ühes põgenemisega – kapsas, värvid jne*

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad:

Dokumentesammlung des Herder-Instituts Marburg

DSHI 180 DBW 100 Masing 1. Masing, O., Baltendeutsches Dialektwörterbuch.

DSHI 180 DBW-KK 01 – DSHI 180 DBW-KK 41. Schönfeldt, A., Deutschbaltisches Wörterbuch. Karteikästen.

DSHI 180 DBW-FB II, 01. Schönfeldt, A. Deutschbaltisches Wörterbuch. Fragebögen, nicht ausgewertet. Kinderspiele und Abzählverse.

DSHI DBWB FBII-04 Uksche. Schönfeldt, A. Deutschbaltisches Wörterbuch. Fragebögen.

DSHI 180 DBW-KK 41. Schönfeldt, A., Deutschbaltisches Wörterbuch. Karteikästen. Mitarbeiterverzeichnis/Adreßdatenbank.

Kirjandus:

Anderson, W. 1922a. Esimene aruanne Eesti lastelaulude ja -salmikute korjamise kohta. Tartu, 1922. Separaat väljaandest: Postimees, 1922, 5. sept.

Anderson, W. 1922b. „Lebe glücklich, lebe froh“: eine Kinderreimsstudie. Tartu, 1922. Separaat väljaandest: Dorpater Nachrichten Nr. 105, 1922.

Anderson, W. 1923a. Teine aruanne Eesti lastelaulude ja -salmikute korjamise kohta. Tartu, 1923. Separaat väljaandest: Postimees, 1923, 13. veebr.

Anderson, W. 1923b. Kolmas aruanne Eesti lastelaulude ja -salmikute korjamise kohta. Tartu, 1923. Separaat väljaandest: Postimees, aprill 1923.

Anderson, W. 1923c. Erster Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrage der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat 1923, 149–150. Ilmunud veel: separaat väljaannetest: Dorpater Nachrichten Nr. 81, 1922; Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922.

Anderson, W. 1923d. Zweiter Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrage der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu, 1923. Ilmunud veel: separaat

- väljaannetest: Dorpater Nachrichten Nr. 220, 1922; Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922, 151–154.
- Anderson, W. 1924.** Neljas aruanne Eesti lastelaulude ja -salmikute korjamise kohta. Tartu, 1924. Separaat väljaandest: Postimees, 1924, 29. veebr.
- Anderson, W. 1925.** Wiies aruanne Eesti lastelaulude ja -salmikute korjamise kohta. Tartu, 1926. Separaat väljaandest: Postimees, mai 1925.
- Anderson, W. 1928.** Dritter Bericht über die Sammlung deutscher Kinderreime und Kinderlieder im Auftrage der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 288–292. Separaat väljaannetest: Dorpater Zeitung Nr. 103, 1928; Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927.
- Ariste, P. 1991.** Mälestuskilde kahest suurmehest. Walter Anderson. Matthias Johann Eisen. – Kleio 4. Tartu, 70.
- Arold, A. 2019.** Deutschbaltisches Wörterbuch – aufgewacht aus dem Dornröschenschlaf? – Bridging Languages and Cultures (=TRANSÜD. Arbeiten zur Theorie und Praxis des Übersetzens und Dolmetschens). Hg. von Guntars Dreijers, Agnese Dubova, Jānis Veckrācis. Berlin, 95–112.
- Baranow, A. von 1941.** Mein Baltenland. Stuttgart.
- Bender, R. 2009a.** Oskar Masing ja Baltisaksa sõnaraamat. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu, 126–162.
- Bender, R. 2009b.** Oskar Masing und die Geschichte des Deutschbaltischen Wörterbuchs. Doktoritöö. (=Dissertationes philologiae germanicae Universitatis Tartuensis 6). Tartu.
- Bong, O. 1970.** Krismus, Krasmus, Krillimus ... Ein Beitrag zur deutschbaltischen Folkloristik. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1971. Lüneburg, 123–130.
- Brandenburg, H. 1978.** Baltische Träume. Eine Kindheit in Riga. Wuppertal.
- Bruiningk, H. von 1921.** Aufruf zur Mitarbeit an einem deutschbaltischen Wörterbuch. – Rigasche Rundschau, Nr. 103. (Separaat).
- Burmeister, H. (koost). 1955.** Anku dranku. Kinderreime und Kinderspiele gesammelt von Herta Burmeister. Ratlingen bei Düsseldorf.

- Buxhoeveden, I. 1990.** Sommer & Winter. Lebenserinnerungen 1920–1953. Köln.
- Diewerge, H. 1934.** Baltisch-deutsche Volkskunde. – Baltische Monatshefte 1934. Riga, 333–344.
- Ehlers, K.-H. 2007.** Staatlich geförderte Dialektforschung 1920–1960. Eine Skizze zur Geschichte der deutschen Dialektologie an Beispielen aus der niederdeutschen Sprachforschung. – Niederdeutsches Jahrbuch 130, 109–126.
- Feuereisen, A. 1923.** Die Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga vor und nach dem Weltkriege. Sonderdruck aus dem Kalender des Deutschen Elternverbandes in Lettland. Riga. (Separat).
- Gesamt-Fragebogen für deutschbaltische Volkskunde. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahr 1910, III. Beilage. Riga 1911, 306–312.
- Hackmann, J. 2009.** Rahvus(lus)tamine kui ühiskonna ülemkihi püsima jäämise strateegia? Saksa seltsid (Deutsche Vereine) Venemaa Läänemere-provintside. – Tannberg, T., Woodworth, B. (toim). Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I. Tartu. (=Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 16[23]). Tartu, 207–213.
- Hartge, O. 1968.** Auf des Lebens großer Waage. Erinnerungen 1895–1939. Hannover–Döhren.
- Hasselblatt, D. 1991.** Am Glint beim Anku-Dranku. Eine Kindheit in Estland. Düsseldorf.
- Hiimäe, M. 2012.** Virumaa vanad lastemängud. Rakvere–Tartu.
- Hoheisel, C. 1860.** Einige Eigenthümlichkeiten der deutschen Sprache Estlands. Ein Beitrag zur einer deutschen Grammatik für die Ostsee-Provinzen. Reval.
- Hunnius, M. 1956.** Menschen, die ich erlebte. Heilbronn.
- Hupel, A. W. 1795.** Idioticon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland. Nebst eingestreueten Winken für Liebhaber. – Neue Nordische Miscellaneen. Hg. von A. W. Hupel. 11.–12. Stück. Riga.

- Lenz, W. 2005.** Kulturgut der Deutschbalten. Zu den Umsiedlungsverhandlungen mit Estland und Lettland 1939 bis 1941. – Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag (=Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 13) Hg. von Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweizer. Münster, 599–622.
- Masing, O. 1923.** Baltisches Deutsch. Aus der Arbeit am Deutschbaltischen Dialektwörterbuch: Gartengewächse. – Zeitschrift zur Deutschkunde 1923, Jg. 37. H. 2. (Separaat).
- Masing, O. 1924–1926.** Deutschbaltische Gemeinschaftsschelten. – Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte 23. Hg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga, 401–423.
- Masing, O. 1931.** Aus der Backstube. Ein Beitrag zur baltischen Volkskunde. (=Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga. Bd. 4, Nr. 4). Riga.
- Masing, O. 1934.** Volkslieder aus neuerer Zeit. (=Volkskundliche Texte, Heft 3, hg. von Lutz Mackensen). Leipzig.
- Masing, O. 1937.** Volkslieder der baltischen Deutschen im 19. Jahrhundert. – Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle Bd. 1 (=Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga Bd. VI. Riga, 67–110.
- Masing, O. 1938.** Volksmedizin. Die lateinischen Texte verdeutschte Harald Becker. (=Volkskundliche Texte. Heft 9, hg. von Lutz Mackensen). Dresden.
- Mitzka, W. 1923.** Studien zum baltischen Deutsch. – Deutsche Dialektgeographie. Berichte und Studien über G. Wenkers Sprachatlas des Deutschen Reichs, Bd. 17, hg. von Ferdinand Wrede. Marburg.
- Munier-Wroblewski, M. 1959.** Frühe Gestalten. Heilbronn.
- Munier-Wroblewski, M. 1964.** Feste und Feiern. Jugenderinnerungen. Hannover-Döhren.
- Rüütel, I. 1980.** Eesti uemad laulumängud I. Tallinn.
- Stackelberg, C. von 2003.** Tuulde lennanud lehed. Tallinn.
- Stammler, W. 1922.** Das „Halbdeutsch“ der Esten. – Zeitschrift für Deutsche Mundarten 17/3–4 (1922), 160–172.

Taube, O. von 1944. Im alten Estland. Kindheitserinnerungen. Stuttgart.

Wörster, P. 2005. Zweimal Deutschbaltisches Wörterbuch. – Buch und Bildung im Baltikum. Festschrift für Paul Kaegbein zum 80. Geburtstag (=Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 13, hg. von Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer). Münster, 543–555.

Internetiallikad ja andmebaasid:

DBWB – Baltisaksa sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/bss/12.08.2019>

Mackensen, L. Die Sammlung der Folklore des Herder-Instituts. Riia Herderi-Instituudi folkloorikogu (ALF 1825) Läti folkloori digiarhiivis. <http://garamantas.lv/de/collection/885763/Die-Sammlung-der-Folklore-des-Herder-Instituts-in-Riga> 15.09.2019

Masing, O. Sammlung der Folklore. Oskar Masingu folkloorikogu (nr. 1448) Läti folkloori digiarhiivis. <http://www.garamantas.lv/lv/collection/887619/Oskara-Masinga-folkloras-vakums> 18.08.2019

Pihlemann, E. Und Vater und Mutter und Lust und Leben. Eine kleine Auswahl der Deutschbaltischen Volkskunde. E. Pihlemanni baltisaksa folkloorikogu (ERA Saksa 2) põhjal koostanud Piret Paal. Eesti Keele Instituut 1999/Tartu Kirjandusmuuseum 2002. <http://www.folklore.ee/rls/erasaksa/> 15.09.2019

Uka-uka, lastemängude andmebaas Eesti Rahvaluule Arhiivis. <http://www.folklore.ee/ukauka/> 16.08.2019

<http://folklore.ee/ukauka/arhiiv/items/browse> 16.08.2019

ON BALTIC GERMAN CHILDREN'S GAMES
AND SORTITION RHYMES FROM ALFRED
SCHÖNFELDT'S DICTIONARY ARCHIVE

Summary

Material on Baltic German children's games and sortition rhymes collected in West Germany in the 1950s and 1960s is at the centre of this article. This collection of material forms part of the Baltic German dictionary archive compiled by Alfred Schönfeldt that is preserved in the Herder Institute archives in Marburg. The authors of the collection are Baltic German informants, who filled out dictionary questionnaires and also sent free-form contributions, including contributions on children's games.

By way of introduction, the article provides an overview of the gathering of Baltic German folklore and of the fate of the collections in the 20th century, as well as the history of the threefold compilation of the Baltic German dictionary. The systematic and institutionalised collection and research of Baltic German folklore was conducted before the Second World War in Riga and Tartu. The University of Tartu Professor of Folkloristics Walter Anderson (1885–1962) collected this material in Tartu – together with Estonian material – and published several overviews in German and Estonian on the gathering of Baltic German children's songs and rhymes. Herta Burmeister (1890–1980), who was from Riga, recalls her contributions to Anderson's collection from that time in her collection of Baltic German children's games and rhymes, which was published in West Germany in 1955 (Burmeister 1955: 16). In addition to Anderson, E. Pihlemann gathered Baltic German material in Tartu in the 1930s. Piret Paal formulated the most expressive part of Pihlemann's collection (children's games and sortition rhymes, fairy tales and folk tales, folk songs and children's songs, beliefs and superstitious customs) into an e-publication around twenty years ago.³⁰ Professor Lutz Mackensen (1901–1992), a German

---

³⁰ See <http://www.folklore.ee/rls/erasaksa/>

national who moved to Riga in 1932 and taught at Riga's Herder Institute, a Baltic German private university, collected Baltic German folklore in Riga in the 1930s. This was admittedly an earlier tradition that had already begun with the gathering of material for the Baltic German dictionary.

In 1921 and 1922, Baltic German dictionary working groups were established in Riga and Tartu as part of the Riga Society of History and Antiquities (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga*) and the Learned Estonian Society in Tartu (*Gelehrte Estnische Gesellschaft zu Tartu*), respectively. Over time, this activity abated in Tartu and the compilation of the dictionary converged in Riga, reduced to the one-man project of Oskar Masing, the Professor of German Studies at Riga's Baltic German private university – the Herder Institute (see Bender 2008 and Bender 2009). A 'collection station' for children's games and songs (*Sammelstelle für deutsche Kinderlieder und Kinderspiele*) was also established in Riga in parallel with the dictionary working group (Feuereisen 1923: 3), and a folkloristics series was also published by the Herder Institute in 1935–1939.³¹ In many respects, folkloristics and lexicography were overlapping subjects, and the later leader of the Baltic German dictionary working group, Oskar Masing, published writings based on the collected materials on subjects such as Baltic German folk songs and folk medicine, as well as baked goods, gardening, and pejorative names for social and community groups (Masing 1923; 1924–1926; 1931; 1934, 1937; 1938).

Masing left Riga in 1939 during the course of the resettlement of the Baltic Germans (*Umsiedlung*), taking with him the dictionary manuscript, which was more or less ready for publication, and the dictionary archive consisting of 100,000 cards. Almost all of this material perished in Posen in January of 1945. Only the manuscript for words starting with 'A' survived. The Baltic German folklore collections of Anderson and Mackensen suffered the same fate. Fortunately, Mackensen's collection had been copied in Riga before the *Umsiedlung*,

---

³¹ Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herder-Institut zu Riga. Riga, Plates 1935–1939. Special title: Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle (1937, 1938).

and it has started being used more broadly quite recently in the Latvian digital archive of folklore: this collection³² includes children's songs and rhymes, fairy tales, folk tales, folk songs, sheet music, descriptions of games and dances, proverbs, jokes, riddles, customs, etc. It consists of 3,370 units on 1,088 pages, with a total of 164 informants (whose names are presented on the basis of Latvian orthography).

At the end of the 1950s, work began in Marburg, West Germany on restoring the Baltic German dictionary collection. Walther Mitzka and Alfred Schönfeldt, who was born in Riga in 1935, headed the project (see Bender 2009). The dictionary working group was located in the German Dialect Research Centre – Marburg's Dialect Atlas (Sprachatlas Marburg). In addition to working through earlier dictionaries and glossaries, research papers, belles lettres and popular scientific literature, as well as newspapers and periodicals to a smaller extent, Baltic German informants living in West Germany were relied on heavily. Twelve different questionnaires were drawn up and distributed to informants. A total of 1,500 Baltic German informants responded to the first questionnaire. In addition to its geographic extent, the circle of contributors was also otherwise representative. Peter Wörster has referred to the circle of contributors to the dictionary as a Baltic German *Who's who* of the 1950s and 1960s (Wörster 2005: 553). In addition to filling out the questionnaires, informants often sent free-form contributions and supplementary material. Unfortunately, DFG funding ended after three years and active work on the dictionary was discontinued. Schönfeldt nevertheless continued the work as a side hobby, later as a professor in Kiel. In 2005, he passed the entire dictionary archive, containing about 65,000 word cards (or approximately 43,000 different keywords) in 40 boxes from about 300 sources and more than 780 informants, on to the Herder Institute. In 2009, the University of Tartu German Studies Department began the third attempt to compile the Baltic German dictionary. The work is based on Schönfeldt's collection and its web version has now been

---

³² Mackensen, L, Die Sammlung der Folklore des Herder-Instituts, ALF 1825, <http://garamantas.lv/de/collection/885763/Die-Sammlung-der-Folklore-des-Herder-Instituts-in-Riga>.

made available to the public (DWBW – Baltic German dictionary: <http://www.eki.ee/dict/bss/>).

The question on children's games was posed in the first questionnaire drawn up by Schönfeldt's working group in 1958, and free-form contributions on this theme were also welcomed. The last two questions were on children's games: '49. *How do children play hide-and-seek?;* 50. *Do you know any other children's games (please add the answers on a separate sheet of paper).*' The free-form responses to these questions include the names of children's games, their descriptions, song verses and sortition rhymes used in the game, and these responses can be found in the dictionary archive in the archival record DSHI 180 DBW FBII-01 Kinderspiele. This is material that has not been transferred to card files, in other words it cannot be found in Schönfeldt's dictionary card catalogue. Materials sent by 50 individuals³³ are used in the article, which at the same time covers the greater and more informative portion of free-form contributions on children's games. At least at first, it was not possible to identify everyone who had sent contributions by their full names, dates of birth and deaths because data is sketchy in many cases, even in the card file. It can nevertheless be said that the people who sent contributions form a diverse group both in terms of their geographical and social cross-sections. The so-called *Kleindeutsch* strata (Baltic Germans who were part of the lower middle classes, such as small shopkeepers, craftsmen etc.) were also involved, along with nobles and independent academics (persons with a higher education such as pastors, lawyers, medical

---

³³ The sequence according to the order of contributions in the archival record: Nellie von Baranow, Vera Fehre, Andreas von Weiss, Lilli Wachnitz, Irmtraut Schubert, E. Faure, Ilse von Voss, Alfred von Schönfeldt *sen.*, Hertha von Dehn-Grubbe, Else Masing, Marianne Grohs, Ellen Thiel, Gertrud Kapp, Ella Mathiesen, A. Koch, Karl-Heinz Borck, Paul Meyer, Hans von Karnovsky, Käthe Eberhard, Arved von Taube, Gertrud Rößner, Johannes Kirschfeldt, Anna von Glasenapp, Isa Masing, Hedwig Schuh, Th. Taube, Elsa von Oettingen, Ellen Raudith, Helga Petersohn, Utta Weitzel, Agnes von Loewis of Menar, Adele von Renner, Gertrud Bartels, S. Weydemann, Marissa Alp, Edith Assmuss, D. Wunderlich, Alfons Schroeder, Bernhard Bielenstein, Artur F. Maltz, Irmingard Surack, Carl Kriston, Harry Karnowsky, Erika Krause, Karl Seuberlich, Gotthard von Seefeld, Lucie von Kleist, Ingeborg Kentmann, Hanna Torro-Kock, N. N. from Courland.

doctors, university and high school teachers, etc). Contributions were received over the course of a couple of years starting from when the questionnaire was drawn up and sent out. The dates added to the responses fall within the time interval of 1958–1960.

The games represented in this collection of materials can be systematised in many ways, and different subcategories naturally overlap significantly. For this reason, more comprehensive typologisation has not been attempted. Informants have frequently also categorised games according to whether they are played indoors or outdoors. In any case, running games and ball games, games involving changing places, games in the style of one-chair-less, guessing games and pantomime games, singing games and circular dances, pledge redemption games, games of dandling little children, writing games and games of figuring things out meant for bigger children, and the sortition rhymes that are unavoidable when starting many games. In addition to the commentaries of informants, Baltic German memoirs also provide some idea of the broader context of games. Numerous illustrative examples of such memoirs are provided in the article.

A total of over 160 games, sortition rhymes and riddles are mentioned or described in Schönfeldt's collection. In many cases, some of them are only mentioned without any description or more detailed explanation. One game might be known under many names, it might also have certain variations. Although there are contributions that only list the names of games, there are also many descriptions of games. In addition to games, contributions also include sortition rhymes and rhymes meant for playing with little children. Sometimes more extensive background information, explanatory diagrams and musical notes for singing games are also added. Informants have also often added commentaries to their descriptions, for instance: 'requires steady nerves' (*Räuber und Wanderer*, E. Faure); 'one of the most fun games for rainy days and birthdays' (*Leinewand*, Else Masing). Some commentaries also provide information on the transfer of games to Estonian tradition. Thus for instance, Arved von Taube tells of a game named 'Auerhahn': 'We often played this game in 1914/1915 with the children of people who worked at the manor'. Yet Lilli Wachnitz explains: 'These singing games and circular dances were apparently

played until the resettlement in 1939 among the German middle class and in craftsman society.’ On the one hand, the manor environment functions here as a place where the nobility and the other estates met – although the estates were still separated. Yet on the other hand, *Kleindeutsch* circles were that social stratum in both the countryside and the towns that mediated the greater portion of social and ethnic mobility between Estonian *resp.* Latvian and Baltic German.

The scarcity of physical competition in Baltic German games can be pointed out as one of their characteristic traits – unlike folk games in the classical Estonian rural tradition, so to speak, where competition and tests of strength are very much at the centre in peasant society. The games in this selection are, by their nature, more of the kind in which the original condition of the clothes of the participants could be preserved while playing; one can also imagine some governess or nurse situated nearby those who are playing the game, or somebody who plays the piano to accompany a singing game or circular dance, and watches over the progress of the game. The participation of adults in Baltic German games is also an element of these games that is found frequently. There are numerous examples of this in memoirs as well (for instance Hunnius 1956: 12 or Taube 1944: 57). Fantasising and imaginary friends stand out as a separate field of games in memoirs – informants do not mention this, and they are also not asked about it (for instance Stackelberg 2003: 24; Brandenburg 1978: 21; Baranow 1941: 35–36).

An alphabetical list of those games found in Schönfeldt’s collection, to which informants have also added descriptions, is provided at the end of the article. The number of times it is mentioned and its (presumable and/or approximate) analogue in Estonian tradition is in parentheses. The Ukauka database of Estonian games at the Estonian Folklore Archives (<http://www.folklore.ee/ukauka/>) was of assistance in searching for analogues, as was Mall Hiimäe’s research paper on old Estonian children’s games in Viru County (Hiimäe 2012; http://www.folklore.ee/era/pub/files/Viru_lastem.pdf), the material for which was gathered in the 1930s, thus either corresponding approximately to the time when the Baltic German collections originated or reflecting the period that was part of the personal game experience of the

informants of Schönfeldt's dictionary. The games found in Schönfeldt's collection, together with their Estonian analogues, bear witness to how densely interwoven Estonian *resp.* Latvian and Baltic German everyday culture were, and to mutual cultural loans.

Keywords: agriculture, Baltic German language, Baltic German dictionary, children's games, memoirs